

T.C.

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN
TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

Hatice ÇINAR

195011120

Tez Danışmanı:

Doç.Dr. Armağan TÜRK

Bandırma 2023

T.C.
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN
TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Hatice ÇINAR
195011120

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Armağan TÜRK

Bandırma 2023

ETİK BEYAN SAYFASI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (14/07/2023)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Hatice ÇINAR

İmzası

ÖZET

BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Hatice ÇINAR

Türkiye konumu itibariyle Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasları kapsamaktadır. Bu bölgeler için adeta bir köprü görevi gören Türkiye, tarih boyunca istikrarsızlığın ve terörün bu coğrafyada var olması Türkiye'yi sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu kapsamda çalışmanın konusu bölgeler arası etkileşimin ekonomik yansımalarını incelemekte ve bu istikrarsız ortamın tarihsel sürecine değinmektedir. Araştırma 1990 sonrasında Türkiye'de yaşanan terör faaliyetleri ve yakın coğrafyadaki bölgesel istikrarsızlıkları ele almaktadır. Bölgesel istikrarsızlıklar incelenirken ise Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya olmak üzere istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı üç bölge ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Bu bölgeler incelenirken bölgedeki ülkelerin durumu ve Türkiye ile olan ilişkileri tek tek incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ekonomi, Bölgesel İstikrarsızlık, Rejim, Terör, Terörizm

ABSTRACT

THE EFFECTS OF REGIONAL INSTABILITY AND TERROR ON THE TURKISH ECONOMY

Hatice ÇINAR

Turkey covers the Middle East, the Balkans and the Caucasus due to its location. Turkey, which acts as a bridge for this region, and the existence of instability and terror in this region throughout history has affected and continues to affect Turkey socially, economically and economically. It is mentioned in examining the economic reflections of the interaction between the usage areas of this environment and reducing this unstable environment for a while. The research deals with the terrorist incidents in Turkey after 1990 and the instability in the nearby geographical region. While examining regional instabilities, three regions, namely the Middle East, the Balkans and the Caucasus, where instabilities are intensely experienced, are discussed under separate headings. Viewing the school situation in the country and the relations with Turkey one by one while these sections are being examined.

Key Words: Economy, Regional Instability, Regime, Terrorism, Terrorism

ÖNSÖZ

Öğrenim hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen anneme, babama ve kardeşlerime, her zaman yanımda olan nişanlım Burak KOÇYİĞİT'e ve bilgileriyle bana yol gösterip bilim ışığında ilerlememi sağlayan çok değerli danışmanım Doç. Dr. Armağan TÜRK'e teşekkürü borç bilirim.

Hatice ÇINAR
Bandırma/BALIKESİR
00.00.2023

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAYI	iii
ETİK BEYAN SAYFASI.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
GRAFİKLER.....	xii
ŞEKİLLER	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
COĞRAFİ YAPI ve BÖLGENİN GENEL DURUMU	3
1.ORTADOĞU	3
1.1. Ortadoğu’da Yaşanan Önemli Olaylar.....	5
1.1.1. İsrail’in Kurulması ve Arap-İsrail Savaşı (1948).....	6
1.1.2. Petrol Krizi (1973).....	8
1.1.3. İran - Irak Savaşı (1980-1988)	9
1.1.4. Kuveyt’in İşgali ve I. Körfez Savaşı (1990).....	10
1.1.5. Arap Baharı (2010).....	11
1.1.5.1. Mısır	13
1.1.5.2. Libya.....	13
1.1.5.3. Irak.....	14
1.1.5.4. Suriye.....	15
2. BALKANLAR	16
2.1.Balkanlar’da Yaşanan Önemli Olaylar	17

2.1.1. Birinci Balkan Savaşı (1912-1913)	18
2.1.2. Yugoslavya'nın Dağılması (1991-1992)	19
2.1.3. Kosova Savaşı (1998-1999)	20
3.KAFKASLAR.....	21
3.1. Kafkaslarda Yaşanan Önemli Olaylar.....	23
3.1.1. SSCB'nin Yıkılması (1991)	23
3.1.2. Azerbaycan'nın Bağımsızlığı ve Rusya İlişkileri (1991)	24
3.1.3. Azerbaycan - Ermenistan İlişkileri ve Karabağ Sorunu (1992)	25
3.1.4. Çeçenistan – Rusya ilişkileri ve Çeçen-Rus Savaşları (1994-1996)	26
İKİNCİ BÖLÜM	29
BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN EKONOMİK	
ETKİLERİ	29
1.Temel Kavramlar	29
1.1. Bölgesel İstikrarsızlık.....	29
1.2. Politik İstikrarsızlık	29
1.3. Rejim 30	
1.4.Terör ve Terörizm	30
2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Ekonomik Etkileri	31
2.1. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Ekonomik Büyümeye Etkisi.....	32
2.1.1. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Tüketim Harcamalarına Etkisi.....	34
2.1.2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Yatırım Harcamalarına Etkisi.....	35
2.1.3. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Kamu Harcamalarına Etkisi	35
2.2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Enflasyona Etkisi.....	38
2.3. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün İşsizliğe Etkisi	39
3. Literatür Taraması	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	43
BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN TÜRKİYE	
EKONOMİSİNE ETKİLERİ	43
1. Türkiye Ekonomisi ve 1980 Sonrası.....	43
1.1. Türkiye Ekonomisi (1980 – 1990) ve 24 Ocak Kararları	43
1.2. Türkiye Ekonomisi (1990 – 2000) ve 5 Nisan 1994 Kararları.....	44
1.3. Türkiye Ekonomisi (2000 Sonrası) ve 2001 Krizi	45

2. Türkiye'nin Ortadoğu ile Ekonomik İlişkileri.....	47
2.1. İsrail'in Kurulması ve Arap-İsrail Savaşı'nın Türkiye Ekonomisine Etkileri	48
2.2. Petrol Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri	49
2.3. İran-Irak Savaşının Türkiye Ekonomisine Etkileri	50
2.4. Kuveyt'in İşgali ve Körfez Savaşının Türkiye Ekonomisine Etkileri	51
2.5. Arap Baharının Türkiye Ekonomisine Etkileri	52
2.5.1. Türkiye ile Mısır Arasındaki Ekonomik İlişkiler	52
2.5.2. Türkiye ile Libya Arasındaki Ekonomik İlişkiler	53
2.5.3. Türkiye ile Irak Arasındaki Ekonomik İlişkiler	54
2.5.4. Türkiye ile Suriye Arasındaki Ekonomik İlişkiler	56
3. Türkiye'nin Balkanlar ile Ekonomik İlişkileri	57
4. Türkiye'nin Kafkaslar ile Ekonomik İlişkileri	59
5. Terörün Türkiye Ekonomisine Etkisi	62
6. Türkiye'de Askeri Harcamaların Ekonomiye Etkisi	64
6.1. Araştırmanın Önemi.....	68
6.2. Araştırmanın Kapsamı Ve Amacı	69
6.3. Araştırmada Kullanılan Veri Setleri.....	69
6.4. Araştırmanın Modeli Ve Hipotezleri	69
6.5. Bulgular ve Sonuçlar.....	70
SONUÇ	73
KAYNAKÇA	78
ÖZGEÇMİŞ.....	93

TABLÖLAR

Tablo1: Azerbaycan-Ermenistan-Gürcistan dış ticaret Rakamları (2010-2019).....	27
Tablo2: Türkiye'nin Göç Tablosu (2015-2022).....	33
Tablo3: Türkiye'nin temel ekonomik göstergeleri (2007-2022).....	46
Tablo4: Türkiye-Mısır arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019)....	53
Tablo5: Türkiye-Libya arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019)....	54
Tablo6: Türkiye- Irak arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019).....	55
Tablo7: Türkiye - Suriye arası ithalat ve ihracat rakamları(ABD doları) (2010-2019)..	56
Tablo8: Türkiye ve Balkan ülkeleri dış ticaret rakamları (2013-2022).....	59
Tablo9: Kafkas ülkeleri ve Türkiye ihracat rakamları (2013-2022).....	60
Tablo10: Kafkas ülkeleri ve Türkiye ithalat rakamları (2013-2022).....	61
Tablo11: Türkiye'nin Dış Ticaret Rakamları (1965-2022).....	63

GRAFİKLER

Grafik1: Türkiye'nin kişi başına düşen milli geliri ve göçmelerin etkisi.....34

Grafik2: Türkiye'nin Askeri Harcamaları GSYİH'nın yüzdesi (1980-2020).....37

ŞEKİLLER

Şekil 1	: Fas'tan İran'a İstikrarsızlık Bandı.....	4
Şekil 2	: Balkanlar'ın Coğrafi Haritası.....	17
Şekil 3	: Kafkasya'nın Coğrafi Haritası	22

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BTK	: Bakü –Tiflis - Kars Demiryolu
BMGK	: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
JNC	: Yahudi Milli Konseyi
KIT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KBMG	: Kişi Başına Düşen Milli Gelir
MB	: Merkez Bankası
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
OAPEC	: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeler Birliği
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği
STA	: Türkiye İsrail Serbest Ticaret Antlaşması

TASAM : Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi

GİRİŞ

Ülkelerin coğrafi konumları tarihin her döneminde ülkeler için önemli bir unsur olmuştur. Coğrafi konum açısından avantajlı konumda bulunan ülkeler diğerlerine karşı belirli bir üstünlük elde etmişlerdir. Coğrafi konum ülkelere belirli avantajlar sağlamakla birlikte bu avantajdan yararlanmak isteyen diğer ülkelerin ilgisini de arttırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde dünyanın birçok bölgesinde coğrafi konumun getireceği avantajlardan yararlanma isteği güçlü ülkelerin bu bölgelere ilgisini arttırmıştır. Coğrafi konumun sağladığı avantajlar yanında bulunulan coğrafyadaki herhangi bir istikrarsızlık ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Komşu ülkelerde ve bulunulan bölgede yaşanan herhangi bir olumsuzluk ülkeler açısından istenmeyen bir durumdur ve ülke açısından sosyo-ekonomik olumsuzluklar ortaya çıkarabilmektedir.

Komşu ülkelerdeki siyasi istikrarsızlık olarak tanımlanan bölgesel istikrarsızlığın, başta bir ülkenin kişi başına düşen gelir büyüme hızı üzerinde güçlü olumsuz etkileri olmak üzere birçok etkisi olabilir. Bu negatif dışsallığın büyüklüğünün, iç siyasi istikrarsızlıktaki benzer bir artışın etkisine benzer olumsuzluklar yaratabileceği açıktır. Bölgesel istikrarsızlığın büyümeye zarar verdiği üç ana kolu vardır. Birincisi, bölgesel istikrarsızlık ticaret akışını bozar. Bölgesel istikrarsızlığın yüksek olduğu ülkelerde mal ve mamul ticaretin payı önemli ölçüde düşüktür. İkincisi, bölgesel istikrarsızlık, diğer üretken faaliyetler pahasına askeri harcamalarda artış gerektirir. Üçüncüsü, yatırımın bileşiminin, bölgesel istikrarsızlığın yüksek olduğu ülkelerdeki ekipman yatırımının payına göre çarpık olduğu söylenebilir. Ekipman yatırımının ulaşım veya yapı yatırımından daha yüksek bir sosyal getiri oranına sahip olduğu ölçüde, bu kayma sermayenin toplam getirisini azaltabilir ve büyümeyi engelleyebilir.

Bölgesel istikrarsızlık içerisinde terör faaliyetleri belki de en istenmeyen durumdur. Komşu ülkelerde ve bulunulan bölgedeki terörist faaliyetler ülkeleri hem ekonomik hem de sosyal açıdan etkilemektedir. Terör faaliyetlerinin ülke içindeki etkisi ise daha çok bölgesel olmaktadır ve ülkenin tamamında aynı etkiye sahip değildir. Bu faaliyetler genelde bazı bölgelerde ve önemli şehirlerde yoğunlaşmaktadır. Terörizm, ekonomik,

siyasi veya sosyal olsun, insan yaşamının hemen hemen her alanını etkilemektedir. Terörizmin insani maliyeti oldukça fazla olsa da ekonomik etkisi çoğu kişinin düşündüğünden daha büyük olabilir. Terörizm, toplumlara önemli ekonomik maliyetler yüklemekte ve sadece doğrudan maddi hasara yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda yerel ekonomi üzerinde uzun vadeli etkilere de yol açmaktadır. Terörizmin bu ekonomik etkilerinin tanımlanması ve tahmin edilmesi, özellikle 11 Eylül olaylarından bu yana, ekonomi literatüründe ve araştırmalarında geniş ilgi görmüştür.

Türkiye bulunduğu coğrafi konumundan dolayı her zaman küresel güçlerin ilgisi olmuştur. Türkiye'nin coğrafi olarak önemli bir konuma sahip olmasının getirdiği avantajlar yanında aynı coğrafyadaki olumsuzluklarda mevcuttur. Başta Ortadoğu olmak üzere Kafkaslar ve Balkanlar her zaman istikrarsız bölgeler olmuştur. Bu kapsamda çalışmanın ana çerçevesi bölgesel istikrarsızlık ve terörizmin Türkiye ekonomisine etkileridir. Türkiye'nin bulunduğu bölgedeki bölgesel istikrarsızlıkların tarihi oldukça eskiye dayanmakta olup çalışmada daha çok yakın dönem ele alınacaktır. Ayrıca terörün ekonomik etkilerinin daha iyi görülebilmesi açısından 1990 sonrası dönem tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ YAPI ve BÖLGENİN GENEL DURUMU

Türkiye coğrafi konum olarak 36-42 kuzey enlemleri ve 26-45 doğu boylamları arasında yer almaktadır. Bu konumuyla Türkiye Avrupa, Asya ve Afrika arasında önemli bir bağlantı noktasıdır. Avrupa ile Asya arasında bir köprü ve stratejik boğazlara sahip bir ülkedir. Türkiye stratejik konumu yanında Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar ile tarihi geçmişi ve önemli bağları olan bir ülkedir. Bu bölgelerle olan ilişkiler ve bu bölgelerdeki istikrar ve istikrarsızlıklar Türkiye açısından önemli etkilere sahiptir. Bölgedeki ülkelerin çoğuyla sahip olunan ortak tarihsel geçmiş bölgeyle olan ilişkileri de etkilemektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde özellikle Balkanlar ve Kafkaslardan Türkiye'ye yaşanan göçler bölgeyle olan ilişkileri devam ettirmiştir. 1991'de Sovyetler Birliğini dağılmasıyla ortaya çıkan Türki Cumhuriyetler Kafkaslarda farklı bir yapı ortaya çıkmasına yol açmıştır. Benzer şekilde Balkanlarda 1980'lerde başlayıp 2000'li yıllara kadar süren Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılması süreci ve sonrası Türkiye'yi etkilemiştir.

1.ORTADOĞU

Ortadoğu uzun zamandır dünyanın en istikrarsız bölgelerinden biri olmuştur ve yakın gelecekte herhangi bir değişiklik olasılığı bulunmamaktadır. Bu istikrarsızlık, devam eden çatışma ve gerilimlerin ve çeşitli siyasi gerilim ve bölünmelerin sonucudur. Bununla birlikte, aynı zamanda, kötü yönetim, yolsuzluk, ekonomik başarısızlıklar, demografik baskılar ve sivil sektördeki diğer güçlerden kaynaklanan çok çeşitli uzun vadeli baskıların bir sonucudur (Cordesman, 2018:2). Aşağıdaki grafik bölgenin ne kadar istikrarsız olduğunu açık olarak göstermektedir. Şekilde görüldüğü gibi bölgede Fas'tan İran'a kadar istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı ülkeler vardır. Açık olarak bu istikrarsızlıklar bölgedeki diğer ülkeleri de etkilemektedir. Haritada yer alan ülkelerde az ya da çok her dönem istikrarsızlıklar yaşanmaktadır. Bu durum bölge ülkeleriyle olan ekonomik ve siyasi ilişkilerin de inişli-çıkışlı olmasına yol açmaktadır.

Şekil 1. Fas'tan İran'a İstikrarsızlık Bandı

Kaynak: Cordesman,2018:8

İnsanlık tarihi boyunca Ortadoğu Geo-kültürel, ekonomik kaynak ve stratejik yapısı gereği yaşamın önemli izlerini üzerinde bulundurmaktadır. Maddi açıdan ilkleri de içinde barındıran Ortadoğu coğrafyası ilk yerleşim yerlerini ve ekonomik anlamda da birçok ilke ev sahipliği yapmıştır (Şulul, 2015:154,155).

Buna bağlı olarak gelişim ve değişimin yoğun olduğu bu coğrafya da, Ortadoğu tanımı ve sınırları açısından farklı ve değişken tanımlamalar mevcuttur. İlk olarak Ortadoğu tanımı 20. yy başlarında bölgesel anlam olarak değil daha çok siyasi bir kavram olarak İngilizler tarafından kullanılmaya başlanarak yaygınlaştırılmıştır (Sinkaya, 2016a:2).

İngilizler, sömürge mantığıyla o dönemde doğu kavramını yakın, orta ve uzak olarak kendi belirlemeleriyle dünyaya benimsetmişlerdir. Zaman içinde Ortadoğu sınırlarını belirleme açısından coğrafya, din ve dil özellikleriyle tanımlamalar değişiklik göstermiştir (Gül, 2016:60,62).

Tam belli olmasa da uzman görüşleriyle Ortadoğu'yu "Kuzeybatı Afrika'dan; Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır; Kızıldeniz etrafındaki ülkeler; Arabistan yarımadasındaki

lkeler; Yarımada'nın kuzeyine doğru Irak, Ürdün, Lübnan, Suriye, İran ve İsrail" olarak tanımlanmaktadır (Coşkun, 2001: 373).

İnsanlık tarihi boyunca önemini hiç kaybetmeyen Ortadoğu coğrafyası, birçok kültüre ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Aynı zamanda zengin petrol yatakları ve enerji rezervlerine sahiptir. Her açıdan farklı bir yapıya sahip olan Ortadoğu bulunduğu yapı gereği ve konumu neticesinde batılı gçlerin ilgisini sürekli üstüne çekmiş ve bu coğrafyanın enerji kaynaklarının getirdiği zenginlik rejimlerin i ya da dış etkenler yüzünden değişimlerine sebep olmuştur (Cengiz ve akmak, 2020:2,3).

Siyasi açıdan da büyük bir genişliğe sahip olan Ortadoğu, uluslararası ticarete kullanılan önemli bir geçiş gzergāhıdır. Güvensizliğin ve istikrarsızlığın artması, bölge halkının bu kötü çerçevede ayaklanmalarına da neden olmuştur. Ayaklanmaların getirdiği otorite boşluğu terör örgütlerinin alanlarını ve eylemlerini fazlalaştırmaya başlamış, bunun yanı sıra buradan doğan sorunları czmek bahanesi ile dış ülkelerin Ortadoğu'ya müdahalesi artmış, mezhep ve din farklılıklarını bir çatışma olarak kullanılmıştır. Bu da şiddetin ve terörün iyice artmasına neden olmuştur (Pınar, 2018:131,132).

1.1. Ortadoğu'da Yaşanan nemli Olaylar

Ortadoğu'nun tarihsel sürecine bakıldığında bugün ki istikrarsız çerçevenin oluşumuna öncülük eden olayların süreklilik yaşandığı görülmektedir. Petrol krizi, İsrail'in bağımsızlığı ve kuruluşu, Arap-İsrail Savaşları, İran-Irak Savaşı, I. ve II. Körfez Savaşları gibi önem arz eden olayların yaşanması Ortadoğu'nun bugün ki durumuna aracılık ederek devam etmesini sağlamıştır. Bölgedeki istikrarsızlığın sürekli olmasının arka planındaki nedenlerine de bakmak gerekmektedir.

Ortadoğu ile ilgili kaynaklar M.. 10.000'e kadar dayanmaktadır.İlk yerleşik hayat kalıntıları bu bölgededir. Yerleşik tarımın başlangıcı bu bölge kabul edilmektedir. Çömlekçilik, sığırların evcilleştirilmesinin ilk kanıtları yine bu bölgededir. Milattan 6.000 yıl önce sulama, Nil deltasında tarım, tekerlek ve pulluğun icadı bu bölgede gerçekleşmiştir. Milattan 4.000 yıl önce ilk yazı örnekleri, ilk şehirleşme örnekleri, ilk gemi seyirleri bu bölgede olmuştur. Milattan 3.000 yıl önce ilk dini yapılar, piramitler

ve günümüzün dünya kültürel mirasında yeralan önemli yapılar bu bölgededir. Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık bu bölgede başlamıştır. Üç din için kutsal sayılan bir çok yapı bu bölgededir. Günümüzde kullanılan bir çok araç-gereç ve bilimin temelleri bu bölgede atılmıştır. Çağdaş Ortadoğu'ya baktığımızda ise bölgedeki istikrarsızlıkların 1948 yılında İsrail'in kurulmasıyla birlikte arttığı görülmektedir.

1.1.1. İsrail'in Kurulması ve Arap-İsrail Savaşı (1948)

Yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyeti ile yönetilen Arap coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin farklı etnik kökenin düzen ve uyum içinde yaşamasını benimsediği yönetim anlayışıyla yönetilmiştir. Bu coğrafyada, Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle bu durum tam tersine dönerek sömürge mantığıyla ilerleyen devletlerin hâkimiyetiyle sarsıcı ve istikrarsız değişimlerin gerçekleştiği bir coğrafyaya dönüşmüştür.

Sömürge imparatorluğu olarak bilinen İngiltere ve Fransa çıkarlarını korumak amacıyla kendi düzenlerini Arap coğrafyası üzerinden yeniden kurmuştur. İngiltere, Hindistan'a giden güzergâhta bulunan Filistin için bölge hâkimiyetini hedeflemiştir. 16 Mayıs 1916'da, Osmanlı yenilgisiyle birlikte toprak paylaşımını sağlayan Britanya İmparatorluğu ve Fransa arasında gizli bir şekilde Sykes-Picot Antlaşması imzalanmıştır. İngiltere'nin hamleleri özellikle Siyonistlerin Yahudi yurdu kurmayı amaçlamasına uygun olarak ilerlemeye devam etmiştir. Yahudiler için bir devlet adı altında toplanma fikri oldukça önem arz etmektedir. 1917'de ki Balfour Deklarasyonu ile Filistin'in geleceği belirlenmeye başlamıştır. Özellikle yıllarca süre gelen Yahudilere karşı katliamların ve ayrımcılığın olması Siyonist hareketlerinin canlanmasına neden oldu. Yaşanan bu süreçle birlikte “Yahudi milli yurt” temelleri yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır (Kemiksiz, 2018a:129,130).

Birçok ülke tarafından baskılanan Yahudiler nihayetinde Osmanlı Devleti'nin 1517'de kazandığı Ridaniye Savaşıyla birlikte İslam ve Türk kültürünün getirisi olarak Yahudi toplumu için Kudüs'ü daha güvenilir kılmışlardır. Yahudiler için güvenli ortam özellikle Fransız ihtilalinden sonra 19. yy'la gelinceye kadar güçlenen milliyetçilik akımıyla iyice zorlaşmıştır. Fransa, Rusya, Almanya gibi devletler Yahudilerin

varlıklarından rahatsız olmaktaydı, özellikle Rusya Yahudileri ikinci sınıf vatandaş konumuna koyduğu için bu zulme dayanamayan Yahudiler büyük göçle birlikte yavaş yavaş Filistin'e göç etmeye başlamışlardır. Süre gelen bu göçler ayrımcı politikalarla devamlı artarak birçok ülkeye yayılmıştır. Özellikle Yahudiler için Kutsal mabet olarak bilinen Kudüs'e çok fazla göç yaşanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte hem Filistin hem de Yahudiler için kader değişmeye başlamıştır. Nazi katliamından kurtulmaya çalışan Yahudiler, Almanya'dan Kudüs'e yoğun göçlerle birlikte gelmiş ve Filistin'de Yahudi nüfusu %30'lara dayanmıştır. Bunları fırsat bilen Yahudiler İkinci Dünya Savaşı sonrasında Arap toplumunun rejim sorunlarıyla baş edişini fırsat bilerek Siyonist hareketlerini başlatmıştır (Sultanzada, 2021:3,6).

Balfour Deklârasyonu ile İngilizlerin desteğini alan Yahudiler, Filistin'in İngiliz himayesinde oluşunu fırsat bilerek Siyonizm hareketlerini hızlandırmış ve Yahudi göçlerinin artması ile İsrail Devletinin kurulma adımları atılmıştır.

Savunmasız ve strateji bakımından zayıf kalan Arap topluluğunun başlattığı ayaklanmalar Yahudiler açısından işleri hızlandırmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK) 1947'de İsrail Devletinin kurulmasına ve devamında gelen Arap-İsrail Savaşını başlatacak hamle olan Filistin'inin Arap ve Yahudi devletler arasında bölüştürülmesine karar verdi (Ulutaş ve diğerleri, 2012:22).

Yahudi Milli Konseyi (JNC) 14 Mayıs 1948'de resmi olarak İsrail'in kurulduğunu duyurdu. Bu kararın ardından Arap topluluğu harekete geçerek 15 Mayıs 1948'de Mısır, Suriye, Ürdün, Irak ve Lübnan ordularının Filistin'e girmesiyle Arap İsrail savaşını başlatmışlardır.

Savaşın yıkımı en çok Filistin halkını etkilemiştir. İsrail'in ilerlemesi ve Arap topluluğunun dayanamaması neticesinde Filistin halkı kendi topraklarını terk ederek diğer ülkelere göç etmeye başlamıştır. Yıllarca süren bu savaşlar Ortadoğu ülkesi olan Filistin için istikrarsızlığa ve yeni oluşumlara neden olmuştur (Kemiksiz, 2018b:133,134).

1.1.2. Petrol Krizi (1973)

Tarih boyunca petrol açısından yeni keşiflerin bulunması ve kullanım alanlarının genişlemesi gün geçtikçe artmıştır. 19. yy'ın sonundan itibaren önemini iyice arttıran petrol, insan yaşamında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Petrolün varlığının her geçen gün artması 20. yy itibariyle devletlerin varlıkları ve güçleri açısından stratejik önemini arttırmıştır.

Ortadoğu'da ki petrol keşfi 1800'lerin sonuna denk gelmektedir. Tarih boyunca jeolojik nedenlerle devletlerin sürekli ilgi odağı olan bu coğrafya, petrol keşfiyle enerji açısından oldukça ilgi çekici bir bölgeye dönüşmüştür. Petrol dünya için çok önemli bir enerji kaynağıdır. Rakipsiz enerji diye adlandırılan bu kaynak Ortadoğu için doğru strateji ve akılcı bir tutum sergilenemediğinden siyasi, askeri ve ekonomik anlamda kayıplara, politik istikrarsızlıklara, ambargolara ve yanlış politikalara sebep olmuştur. 1950'lerle birlikte Ortadoğu'da yaşanan her durumun dünya ekonomileri için hassasiyeti oldukça artmıştır (Yılmaz, 2016:101,102).

Ortadoğu ülkelerinden Suudi Arabistan, Kuveyt, İran ve Irak petrol üretim açısından en büyük paya sahip ülkelerdir. Bu ülkeler tarafından 16 Eylül 1960'da OPEC kurulmuştur. OPEC kurulduğu ilk yıllardan itibaren enerji piyasasını ve fiyat unsurlarını belirleyen bir kurum olmuştur. Kuruluşun önemi gün geçtikçe artmış ve buna bağlı olarak bu örgütün dünya ekonomilerindeki yeri önem kazanmıştır (Demir, 2008:232).

1973'de yaşanan petrol krizi bu etkilerin önemini gösteren bir kriz olmuştur. Krizin çıkışı nedeni ise 1973'de yaşanan Arap-İsrail savaşı sonrasında Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği (OAPEC)'in İsrail'i destekleyen batılı devletlerine özellikle ABD'nin askeri desteği neticesinde uyguladığı petrol ambargosudur. Petrolün siyasi arenaya çıkmasının ardından batı açısından kaynakların tekeli Ortadoğu oluşturmamasına rağmen OPEC, petrolü bir ambargo ve caydırıcılık aracı olarak kullanmıştır. Bu kuruluş birçok ekonomik yaptırımla birlikte İsrail'in Filistin topraklarından çekilmesine amaçlamış ve bu süreç bitene kadar bu ambargoların peyderpey devam edeceğini göstermiştir (Öztürk ve Saygın, 2017:2,3).

Petrol bağımlılığı yüksek olan ülkeler bu ambargoyla birlikte ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. OAPEC üyeleri ambargo yöntemi olarak, fiyatların yukarı çekilme stratejilerini belirlemiştir. Bu etki özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası enerji kullanımının ve bağımlılığının artmasıyla batılı ülkeler açısından büyük sorunlarına neden olmuştur. Stagflasyon, işsizlik ve enflasyon gibi verilerde bozulmalar ve sapmalar olmuştur. Özellikle Almanya, Birleşik Krallık, Hollanda, Fransa ve ABD gibi ülkeler bu durumdan oldukça etkilenmiştir. Enerji güvenliğinin bu krizle birlikte çok fazla etkilenmesi batılı devletleri alternatif enerji kaynağı arama yollarına itmiştir. Arap devletlerinin İsrail'i ve destek ülkelerini sıcak savaş olarak yenemeyeceklerini anlayınca uyguladıkları petrol ambargosuyla dünya ekonomilerini sekteye uğratmıştır (Yılmaz ve Kalkan, 2017:181,191)

Ambargodan en çok sanayi açısında gelişen ve bu alanda petrole ihtiyaç duyan gelişmiş ülkeler etkilenmiştir. Dünya genelinde petrol arzı daralmış ve fiyatlarda ciddi şekilde yükselmiştir. Bu sürede 1 varil petrol fiyatın 2 dolardan 34 dolar bandına kadar yükselmiştir (Uzunkaya, Dinçer ve Yüksel, 2019:51).

1.1.3. İran - Irak Savaşı (1980-1988)

1973 petrol krizinden sonra petrol kaynakları bakımından önemli olan İran'da yaşanan hareketler dünya ülkeleri için önemli bir hal almıştır. Petrol fiyatlarının artması gelirler bakımından pozitif etki yaratsa da yaşanan bu artışlar gelir dağılımı eşitsizliği ve uygulanan yanlış politikalarla halkı memnun etmemiştir. Büyüme ve enflasyonun beklenilenin tam tersi hareket etmesi, ekonomik göstergelerin bu denli oynak ve değişiklik göstermesi İran halkı içinde yapılanmaya sebep olarak Humeyni öncülüğünde başlanan isyanla 1979'da İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu devrimi Arap topluluğun tamamına yaymak isteyen Humeyni, İran'da ki istikrarsızlıktan yararlanarak süre gelen sorunları çözümlmek, Arap ülkelerinin lideri konumuna gelmeyi amaçlamıştır. Amaç doğrultusunda Irak'ı arkasına alarak körfez ülkeleri, ABD'nin desteğini alacağını düşünmüş ve İran'da ki istikrarsız ortamdan yararlanarak İran Irak savaşının başlamasında etkili olmuştur (Cengiz, 2020:45,49).

İran ve Irak coğrafi konum nedeniyle daima ilişki içinde olan iki devlettir. Bu iki devletin gergin ilişkileri 1980 öncesine dayanmaktadır. Özellikle İran'ın sürdürdüğü dış politikalar ve Bafra Körfezi sorunları sürekli devam etmekteydi. İran ve Irak arasındaki su kaynakları ve coğrafi sınırlar güven ortamını iyice yok etmiştir. 1979'da Irak'da ki rejim değişikliği ve Saddam Hüseyin'in iktidara gelmesi ile İran ve Irak arasındaki ilişkiler iyice gerilmeye başlamıştır. Saddam Hüseyin'e göre İran'da yaşanan politik istikrarsızlık ile İran'a savaş açmak Irak lehine sonuçlar doğuracaktır (Salman, 2021:22,33).

1980-1988 arasında süren bu savaşın birçok nedeni vardır. Bunlar, iki ülke arasında tarihsel açıdan süre gelen Arap-Pars mücadelesi, kuzey sınırları, etnik yapı ve kültür. Irak'ta ki Şii'lerin Ortadoğu'ya Şii politikasını yaymak istemeleri, Kürt isyanları, İran'da ki Arap topluluğu ve Saddam Hüseyin'in Ortadoğu'ya hâkim olma isteği İran ve Irak savaşının nedenlerindendir (Çakırtaş, 2018:31,34).

Bu savaş tam sekiz yıl sürmüştür. BM'nin ateşkes kararının kabul edilmesiyle 1988'de sona eren savaş iki ülke içinde finansman ve bütçelerde önemli kayıplara neden olmuştur.

1.1.4. Kuveyt'in İşgali ve I. Körfez Savaşı (1990)

İran Irak savaşının uzun yıllar sürmesi Irak açısından silahlanma ve rezervlerin tükenmesiyle sonuçlanmıştır. Saddam Hüseyin'in bölge hâkimi olma ve savaş öncesi askeri ve ekonomik gücü tekrar kazanma isteği neticesinde Kuveyt ile süre gelen sorunlar gün yüzüne çıkmıştır.

Saddam Hüseyin'e, İran Irak savaşı sırasında Kuveyt Emiri Şeyh Cabir El Ahmet El Sabah tarafından milyonlarca dolar borç verilerek İran'a karşı daha güçlü olması istenmiştir. Bu borcun ödenmemesi ve akabinde borcun silinmesini isteyen Saddam'ın bu teklifine cevap bulamaması işgali başlatan hareket olarak bilinmektedir (Daban ve Daban, 2018:97).

Kuveyt'in toprak bütünlüğünü ve sınırları konusunda baskıyı artıran Irak, aynı zamanda Kuveyt'in savaş döneminde kendi sınırları içinde bulunan El-Rumeyla

bölgesinde petrol kuyuları açması ve kullanması petrol gelirlerini azalttığı ve haksız kazanç olduğu varsayımıyla 2,4 milyar dolarlık tazminat istemiştir. Arap Birliği'nin de bu soruna yanıtı kalması neticesinde 2 Ağustos 1990'da Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal etmiş ve Kuveyt'in toprak bütünlüğünü göz ardı ederek Kuveyt'in Irak'ın bir parçası olduğunu bildirmiştir. BM güvenlik konseyi tarafından bu karar tanınmamış ve Irak için ekonomik ve askeri gibi birçok ambargo uygulamaya karar vermiştir (Demiröz, 2013:57,58).

Körfez savaşı Kuveyt'in işgaliyle başlasa da sinyalleri daha önceden verilmiştir. İran Irak savaşı, Irak'ın Kuveyt sınır ihlal iddiaları, Irak rejimleri gibi birçok nedenle başlayan savaşın en önemli nedeni Irak'ın ABD'nin körfez bölgelerindeki varlığı ve Kuveyt'in Irak'a gösterdiği negatif tavırlardır.

Saddam Hüseyin'e göre Amerika Deniz Kuvvetlerinin Ortadoğu'da bulunması Irak ve Arap topluluğu için tehdit oluştuyordu. ABD ile çıkarlarının ve amaçlarının ters olduğunu savunan Irak yönetimi ABD'nin Ortadoğu'daki varlığından endişe duyuyordu. ABD ise bölgede hâkimiyetini artırmak, enerji kaynaklarının üretimde ve fiyatında söz sahibi olmak istiyordu. Batının baskısı, ABD'nin değişmeyen tavırları Ortadoğu için ABD'yi süper güç konumuna getirdi. Saddam Hüseyin'e göre Kuveyt'in tutumları ABD çıkarlarına hizmet etmekteydi. Irak'a göre, Kuveyt topraklarındaki petrolü uygunsuz şekilde çıkarması ve OPEC ülkelerinin üretim kotalarına uymaması petrol açısından fiyat düşüklüğüne ardından Irak'ın ekonomik olarak etkilenmesine sebep olmuştur (Bulut, 2011:8,11).

Irak'ın asıl amacı Kuveyt topraklarında bulunan petrol kaynaklarını kendi topraklarına katma ve süper güç konumuna gelmekti. Körfez savaşıyla birlikte Ortadoğu'daki dengeler ve dinamikler derinden etkilenmiştir. Irak için yenilgi ve kayıplarla birlikte bölgesel istikrarsızlık iyice artmıştır.

1.1.5. Arap Baharı (2010)

Ortadoğu coğrafyası, yüzyıllar boyunca savaşların, stratejik hamlelerin, planların, terörizmin, istikrarsızlığın devam ettiği, üzerinde güç dengesi kurulmak istenen dış

güçlerin ve özgürleşmek isteyen halkların olduğu bir bölge olmuştur. 2010'da başlayan Arap baharı olarak adlandırılan bu hareket ile durum iyice kötüleşerek artık düzeltilmesi güç bir hâle gelmiştir. Aslında bu hareketin temelinde küreselleşmeyle birlikte, Arap topluluğunun ekonomik ve sosyal bir iyileşme isteğiydi. Değişen düzende daha demokratik bir yönetim, sosyal ve ekonomik yaşam isteyen Arap halkı için yıllardır süre gelen sorunların artması, yönetime karşı halk içinde ayaklanmalara, protestolara ve ağır sonuçlar doğuracak Arap baharının başlamasına neden oldu.

Arap baharının sebepleri daha çok halkın diktatör rejimlerin yerine daha demokratik devlet yapısını istemeleriydi. Bunların getirdiği istikrarsızlıkla birlikte ekonominin kötüye gitmesi işsizliğin ve yoksulluğun artması, halkı giderek isyana sürüklemiştir. 2010 Aralık'ta başlayan Arap baharının başlangıç yeri Tunus'tur. Tunus'ta yaşayan ve seyyar satıcı olan Muhammed Bouazizi'nin kendini yakmasıyla başlayan isyan ve protestolar git gide bütün Ortadoğu'ya yayıldı (Yılmaz, 2020a:11,12).

Tunus'ta üniversite mezunu işsiz bir genç olan Muhammed Bouazizi seyyar satıcılık yaparken, belgelerinin usulsüz olduğu iddiasıyla zabıtalardan tezgâhına el koymuştur. İnsanlık dışı darpla müdahale edilen bu genç zabıtalardan baskısına daha fazla dayanamayarak kendini yakmıştır. Bu olayın yaşanması ve etkisinin hızla yayılması halkın ayaklanmasına özellikle aynı durumda olan genç nüfusun organize şekilde hareket etmesine neden oldu. Olayların başlamasıyla ilk olarak Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali'nin 23 yıllık iktidarı sona erdi. Tunus'tan sonra Lübnan, Cezayir, Libya, Suriye ve Mısır'da protestolar hız kazandı ve ülkelerin çoğunda yönetim değişikliğine sebebiyet verdi (Tülü, 2021:11,13).

2010 Aralık'ta başlayan halk ayaklanmaları, protestolar Ortadoğu'da süre gelen hâkimiyet ortamının iyice bozulmasına ve birçok Ortadoğu ülkesinin tamamen istikrarsızlığa sürüklenmesine neden oldu. Yaşanan olayların çoğu Arap ülkeleri için büyük sonuçlar doğurdu. Günümüzde de devam eden bu olayların bazı ülkeler için sonuçları şu şekildedir:

1.1.5.1. Mısır

Tunus'tan sonra olaylar Mısır'a sıçrayarak devam etmiştir. Arap dünyası için oldukça önemli bir konuma sahip olan Mısır, yaşanan protestolara karşı sert bir tavır takınması ülke içi silahlanma gruplarını arttırmıştır. Çözüm isteyen halk iktidarın istifa etmesine ve otorite boşluğuyla yönetimin bu silahlı gruplara kalmasına neden olmuştur.

Mısır'da siyasal sorunlar Arap baharı öncesine dayanmaktadır. Ekonomide adil dağılımın olmaması, güvenlik açısından açıkların bulunması, toplum ve düşünceler arasında uçurumlar gibi sorunlar bunların temelinde yatmaktaydı. Başlayan ayaklanmalar ve gösterilerle rejimin karşındaki halk yeni reformlar istedi. Yönetim her ne kadar yeni reformlar çıkarsa da bu yeterli olmadı. Tüm bunların sonucunda, süre gelen süreçte Mübarek rejim indirildi (Efegil, 2013:14,17).

30 Haziran 2012'de yapılan seçimle Muhammed Mursi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi özgürlük ve demokrasi adına atılan ilk adım olmuştur. Seçim sonrası yeni bir anayasa düzenlemesi bu olumlu havayı dağıtmaya başlamıştır. İktidar ve muhalefet kavgası, Mursi'nin etkisinin kısıtlanması ve kutuplaşmayla birlikte muhalif kesim ekonomik ve sosyal sıkıntıları Mursi ve yönetimden sorumlu tutmuş ve uzlaşmanın sağlanamadığı bu ortamda 2013 yılında askeri darbeye Cumhurbaşkanı Mursi görevini teslim etti (Cicioğlu ve Bayram, 2019:339,341).

Arap baharıyla Mısır'ın hala içinde bulunduğu ciddi sorunlar gün yüzüne çıkmış ve siyasal ve ekonomik anlamda olumsuz etki yaratmıştır. Günümüzde bu etkiler devam etmektedir.

1.1.5.2. Libya

Arap baharının en çok etkilediği yerlerden biri diğer ülke ise Libya'dır. Diğer Arap ülkelerine göre yönetim açısından daha otoriter bir yapıya sahip olan bu ülke Kaddafi yönetiminde demokrasiden çok uzaktaydı. Kaddafi, "Kaddafi Kabilesi" olan bir yapıyla askeri ve siyasi gücü elinden bulundurmıştır. Petrol gibi önemli bir enerji kaynağınada sahip olan bu ülke ekonomik olarak tekel bir yapıya dönüşmüştür (Kuşoğlu, 2012:107,108).

Arap baharı ve oluşan bu otoritenin dış ülke müdahale etkisiyle, Kaddafi 2011 yılında öldürüldü ve 42 yıllık iktidarı son buldu. İktidarın devrilmesinden sonra ülkede oluşan otorite boşluğu Libya'yı içinden çıkılmaz bir istikrarsızlığa sürükledi. Kaddafi'den sonra, daha özgür ve devlet açısından daha işlevsel bir yapıya kavuşulacağı beklentileri gerçekleşmemiş tam tersine devlet yapısı da bozulmuştur. Bu geçiş döneminde Kaddafi yanlısı ve devrimci saflar arasındaki ikili mücadele silahlı bir çatışma ortamına dönüşmüştür. Daha sonrasında hükümet arayışına giren Libya'da 2012-2014 arasında seçilmiş parlamento görev başına geldi. Bu tarihten sonra Libya'daki çatışmalar yeni bir boyut kazandı ve askeri operasyonla tekrar genel seçime gidildi. Müslüman kardeşler ve islami kesim arasındaki iç savaş devam etti. Bu olaylar farklı boyutlara ulaştı ve Kaddafi sonrasında aranan çözüme ulaşılamadı (Güneş, 2018: 278,283).

1.1.5.3. Irak

Birçok kültürü ve etnik kökeni bir arada bulunduran Irak, Ortadoğu'nun en önemli aktörlerinden biridir. İran-Irak savaşı sonrası dengelerin değiştiği Irak, Arap baharının başlamasından sonra yaşanan olaylarla istikrarsızlığa sürüklenmiştir.

Irak'ta ki ABD işgalinin 2003 tarihinde başlamasıyla birlikte Baas rejimi yıkıldı ve Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle yeni bir devlet yapılanması sürecine girildi. Ama savaş sonrasında devlet otoritesinin bozulmasıyla güvenlik ve istikrarın sürdürülmez bir hale geldiği görülmektedir (Çetinsaya ve Özhan, 2009:19).

Irak halkı bu yaşanan olayların gölgesinde, 2011 yılında başlayan Arap baharıyla birlikte işgalci Amerika'dan, adaletsizlikten, ‘mezhepçi kotalar’ adı altında oluşturulmak istenen Irak devletinden kurtulma yoluna girdi. Bu hareketi başlatmaktaki en önemli nedenleri bunlardı ancak istenilenin tam tersine bir durum gerçekleşti. Amerika'nın Irak'tan çekilmesiyle siyasi otorite ve iktidar uyuşmazlığı gün yüzüne çıkarak istenilen adalet arzusuna ulaşamadı. Irak, siyasi rejimlerle gösterici halkın çatışmalarının arttığı ve insanların öldüğü bir alana dönüştü. Özellikle terör örgütü olan IŞİD bu olaylarla daha da güçlenerek ülkenin çoğu bölümünü kendi himayesi altına almıştır (Jamell, 2022:48,49).

1.1.5.4. Suriye

Suriye'nin tarihsel gemişı Arap baharı etkisinin çokça hissedilmesine sebebiyet vermiştir. Diğerk Arap lkeleri gibi birçok etnik kökeni bir arada bulunduran Suriye, Türkiye açısından da önemli bir geçiş güzergâhıdır.

Sözde demokratikleşme çabaları ile 1971'de asker ve burjuva desteğiyile başa gelen Hafız Esed, anayasayla birlikte ülke otoritesini ele alarak 'kolektif liderlik' ile ülkeyi yönetmiştir. Süre gelen bu süreçte demokrasiden uzak bir yol izlenerek babasının ölümüyle birlikte 2000 yılında Beşar Esed devlet başkanı olarak seçildi. Monarşik bir yolla başa gelen Esed'le birlikte Suriye'de istikrarsızlık artarak devam etmiştir (şen, 2013:57,58).

Suriye haklı bu yönetim şekli ve değışmeyen düzen karşısında Arap baharıyla birlikte ayaklanmış ve ilk olarak Dera'da iki gencin dövülmesi ve tutuklanmasıyla insanlar sokağa dökülerek protestolara başlamıştır. şam'da başlayan ve bütün ülkeye yayılan bu gösteriler silahlı glerin halka ateş açmasıyla bir savaş ortamına dönüştü (Karkın ve Yazıcı, 2015:206,207).

Suriye'deki iç savaş 10 yılı aşkın süredir devam etmektedir. Adalet ve demokrasi isteyen halkı silahlarla bastırmaya çalışan yönetim hala yerinde duruyor. Halk içinde ise yüzbinlerce sivil ve masum insan öldü, milyonlarca insan evinden oldu. Suriye'de yaşanan olayların Türkiye açısından da etkisi büyüktür.

Türkiye'nin 2000 sonrası uyguladığı Ortadoğı politikaları Suriye'yi de kapsamış ve ilişkiler açısından olumlu etki yaratmıştır. Türkiye'nin benimsediğı strateji daha çok Suriye'yle yan yana bir ilişkiydi. 2000 yılında revize edilen ve sınır yakınlığını ile avantaj sağlanmak istenilen ilişkiler Arap baharına kadar istenildiğı gibi gitmiştir. Uygulanan bu politikalar bölge içindeki işbirliğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Arap baharı sonrası bu durum tam tersine dönmüştür (Karakoyun, zbek ve Demircan, 2010a:226).

İç savaşa sürüklenen Suriye'de ki vaziyet toplu glere neden oldu. Bu yaşanan savaşın ve getirdiğı sonuçların her türlü Türkiye'ye yansıması kaçınılmazdı. Ama en büyük yansıma insanların toplu halde Türkiye'ye g etmesiyle görülmüştür. Bu gler

Türkiye ekonomisinin ve siyasi yapısının etkilenmesine neden olmuştur (Yılmaz, 2020b:15).

Ortadoğu ülkelerinin istikrarsızlık ortamı Global anlamda da büyük etkileri olmuştur. Bu ülkelerle ekonomik ilişkiler içerisinde olan diğer ülkelerin özellikle Türkiye'nin bu durumdan oldukça etkilendiği görülmektedir.

2. BALKANLAR

Balkan Yarımadası olarak da adlandırılan Balkanlar, Avrupa'nın üç büyük güney yarımadasının en doğusunda yer alır. Bölgenin bileşenleri üzerinde evrensel bir anlaşma yoktur. Balkanlar genellikle Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Kosova, Karadağ, Kuzey Makedonya, Romanya, Sırbistan ve Slovenya'dan oluşur ve bu ülkelerin her birinin tamamı veya bir kısmı yarımada içinde yer alır. Yunanistan ve Türkiye'nin bazı bölümleri de genellikle Balkan Yarımadası olarak tanımlanan coğrafi bölge içinde yer alır ve Balkanlar'ın birçok tanımı bu ülkeleri de içerir. Tarihçiler ve coğrafyacılar arasında farklı yorumlar olsa bile, bazıları bölgeyi kültürel ve tarihi terimlerle, bazıları da coğrafi olarak tanımlar. Ayrıca, bazı araştırmalarda “Balkanlar” terimi, bölgenin etnik bölünme ve siyasi çalkantı geçmişiyle ilgili olumsuz çağrışımlarla doludur. 21. yüzyılın başlarında bölge Güneydoğu Avrupa veya Arnavutluk, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya ve Sırbistan'dan oluşan Batı Balkanlar olarak ta adlandırılmaktadır (Britannica,2023).

Balkan coğrafyası için tarihi, kültürel ve coğrafi sınırları içeren farklı tanımlar mevcuttur. Balkan yarımadası coğrafi açıdan Adriyatik Denizi, İyon Denizi, Ege Denizi ve Marmara Denizini içinde bulunduran, doğuda Karadeniz ile çevrili bir yarımada olarak tanımlanmaktadır. Bölge coğrafi olarak önemli bir konuma sahiptir. Tarih boyunca balkanlar Ortadoğu'yu batıya ve Avrupa'ya ulaştıran köprü görevini üstlenmiştir. Ticaret yollarını, birçok kıta ve bölge açısından birleştirmesi bölgenin stratejik konumunu arttırmaktadır. Bölgenin önemi, dış faktörlerin ortaya çıkmasına ve çıkar gözeten devletlerin bölge üzerindeki hâkimiyet kurma çabasına neden olmuştur (Akbay, 2021:105,107).

Balkanlar, Yunanistan, Sırbistan, Slovenya gibi ve Türkiye'nin Avrupa toprakları olan Trakya yarımadasını da içinde bulunduran insan çeşitliğinin ve farklı kültürlerin olduğu bir bölgedir. Trakya bölgesini içinde bulundursa da Türkiye'yi Balkan ülkesi olarak tanımlamak mümkün değildir (Özey, 2013a:10).

Şekil 2. Balkanlar'ın Coğrafi Haritası

Kaynak: AVİM, <https://avim.org.tr/Blog/BALKANLAR-CADI-KAZANI-YENI-ADANA-16-03-2021>

2.1.Balkanlar'da Yaşanan Önemli Olaylar

Balkanlar Avrupa'da ilk yerleşimin yapıldığı yer kabul edilmektedir. M.Ö.11.000'e kadar eskiye dayanan bir tarihi vardır. Bu tarihten günümüze kadar bölge her zaman aktif ve dikkatleri üzerine çeken bir bölge olmuştur. Birinci Dünya Savaşına kadar olan süreçte bölge birçok farklı inanç ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca bölge birçok istikrarsızlığında merkezi olmuştur. Bunlardan en önemlileri 18-19 yüzyıldaki Bulgar Ulusal Dirilişi ve Bulgaristan'ın Ulusal Uyanışı, 1804-1815 ve 1817-1833 Sırp Devrimi, 1821-1832 Yunan Bağımsızlık Savaşı, 1830-1912 Arnavut Ulusal

Uyanışı, 1831-1832 Bosna ayaklanması, 1875 Sırp-Türk Savaşları, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı, Birinci Balkan Savaşı, Yugoslavya'nın dağılması ve 1998-1999 Kosova Savaşı olarak sayılabilir.

Balkanlar geleneksel olarak bir istikrarsızlık ve karışıklık bölgesi olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uzun süredir devam eden çatışmaların yeniden ortaya çıkması muhtemeldir. İngiltere, Rusya ve Avusturya bölgedeki etkilerini genişletmeye veya diğer güçlerin bunu yapmasını engellemeye çalıştıkları için, on dokuzuncu yüzyıl boyunca bölge sürekli olarak büyük güç rekabetinin bir alanı olmuştur. Bölgedeki büyük güç hırsı ile iddialı milliyetçiliğin değişken bileşimi, doğrudan Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine katkıda bulunmuş ve bölgeye "Avrupa'nın barut fıçısı" ününü kazandırmıştır (Larrabee,1992:31).

2.1.1. Birinci Balkan Savaşı (1912-1913)

Balkan coğrafyası tarih boyunca farklı uygarlıklara ve imparatorluklara ev sahipliği yapmıştır. Bizanslılar, Sırlar, Persler ve Türkler gibi farklı uluslar bu coğrafyada hüküm sürmüştür. Özellikle Osmanlı için yayılım ve genişleme açısından önemli bir yere sahip olan bu coğrafya 550 yıl boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında var olmuştur. Osmanlı'nın Avrupa'yla köprüsü olan Balkanlar, ekonomik, siyasi, kültürel ve dinsel gibi birçok alanda Osmanlı sayesinde istikrar sağlayarak olumlu bir dönem geçirmiştir (Akova, 2012:177).

Balkanlardaki hâkimiyetini ve sürdürülebilirliğini korumayı amaçlayan Osmanlı, özellikle İslam kimliğini yaymak ve benimsetmek için olumlu politikalar izlemiştir. Bu amaç doğrultusunda Balkanlara göçün yollarını açan Osmanlı, uyguladığı göç modeliyle Balkanlarda ki Müslüman ve Türk nüfusunun artmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti çok uluslu ve farklı milletlere sahip bir yapıdaydı. Bu özelliği sayesinde bölgede daha ılımlı ve her kesimden din, dil, ırk ve kültür ayırmaksızın özel yaşam ve hukuk boyutlarına saygı göstererek tek çatı altında toplamıştır (Zeyrek, 2012:6,7).

Fransız ihtilalinin getirdiği Milliyetçilik akımı bütün dünyaya yayılmaya başladığında bahsedilen bu ılımlı hava Balkanlar içinde tersine döndüğü görülmektedir.

Bu dönem ve fikir çerçevesinden dolayı Osmanlının, Balkanlar için benimsediği çok uluslu ve ılımlı yaşam anlayışı fazlaca etkilenerek bozulmaya başlamıştır.

Osmanlı dağılım aşamasında birçok savaşa şahit olmaktadır. Özellikle 1911-1912 Trablusgarp Savaşıyla birlikte Yunan, Bulgar, Sırp ve Karadağlılar Osmanlıya karşı birlikte hareket edip Balkan topraklarına hâkim olma isteğiyle ittifak oluşturmuşlardır. Tüm bunların ışığında Karadağ 8 Ekim 1912’de Osmanlı devletine savaş açarak Balkan savaşını başlatmıştır. Osmanlı için beklenmeyen bir durum olarak belirtilen bu hareket Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan’ın da Osmanlıya savaş açmasıyla büyümüştür. Özellikle Edirne’nin düşmesiyle birlikte Osmanlı Devleti 1913’te Londra Barış Antlaşması imzalamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Balkanlardaki hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir. Balkanlarda geri alınan topraklarda anlaşmanın ve bölüşmenin sağlanamaması ile Osmanlıya karşı birleşen devletler ittifakı bozarak İkinci Balkan Savaşının başlamasına neden olmuşlar. Osmanlı bunu fırsata çevirerek Edirne’yi geri almış ve sınırlarını belirlemiştir (Keleşyılmaz, 2017:8,11).

2.1.2. Yugoslavya’nın Dağılması (1991-1992)

Balkan yarımadası için Yugoslavya önemli bir toprak parçasıdır. Slav halk toprakları olarak da bilinen Yugoslavya 7. yy’dan günümüze kadar birçok imparatorluklara ev sahipliği yapmış doğu ve batıyı birleştiren köprü görevi görmüştür. Farklı kökenleri içinde bulunduran bu bölge oldukça yüksek nüfusa sahiptir. Soğuk savaş dönemi ve 1980 sonrasında oluşan dünya düzeniyle birlikte bölgesel istikrarsızlığın artması bu bölgede parçalanmaya ve birçok sorunun oluşmasına neden olmuştur. İnsanların farklı etnik kimliğiyle bir arada yaşam sürdürmesi oldukça zorlaşmaya başlamıştır. Komünist ideoloji ile hareket eden Yugoslavya devlet adamı Josip Broz Tito’nun 1980’de ölmesinin ardından milliyetçilik akımı etkisiyle sorunlar gün yüzüne çıkmıştır (Batı ve Tunbul, 2020:75,78).

Balkan savaşının başlamasında ki en önemli faktörlerden biri olan Fransız devrimi ve milliyetçilik akımı, Yugoslavya’nın dağılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu

topraklarda komünizm gücünü yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır (Yılmaz, 2011:172,173).

Etnik köken sorunları, adalet, ekonomik ve askeri sorunlar birçok faktörle birlikte 1991 ile 1996 arası Yugoslavya tamamen parçalanmıştır.

2.1.3. Kosova Savaşı (1998-1999)

Balkan coğrafyası için Kosova önemli bir konumda yer almaktadır. Balkanların tam ortasında Sırbistan ve Arnavutluk için birleşim ve geçiş yeri olan bu topraklarda yaşanan sorunların birçok bölgeyle birlikte Avrasya'ya kadar etkili olabileceği düşünülmüştür. Sırlar için Kosova, köken ve etnik bakımından kültür ve yaşamları yüzyıllara dayanmaktadır. Sırlardan sonra bu bölgeye yerleşim yapan Arnavutlar Kosova'nın %90'nını oluşturmaktadır (Sarı, 2010:54,55).

Kosova Sırlar kadar Arnavutlar içinde oldukça önemlidir. Aslında bu sorunların kökeninde iki taraf için bu ülkenin kendi yerleşim ve vatani olduğunu belirtmeleridir. Arnavut ve Sırların bu tutum ve tavırları aralarındaki nefreti tarih boyunca büyüttüştür (Himbeqa, 2021:8,9).

Birinci Dünya Savaşı sonrası Kosova, Sırbistan'ın sınırları ve parçası olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası ve Tito'nun tutumuyla Sırlara verilen hakları kendileri için isteyen Arnavutlar, Kosova için Cumhuriyet görünümü çağrısı yapmışlardır. 1968'de başlayan protestolar şiddetini arttırarak devam etmiştir. Protestoların sonuç vermesiyle Arnavutlar çoğu haklarını kazanmıştır. Tüm bunlar yaşanırken Sırların bu durumdan oldukça rahatsız olması Arnavutlar ve Sırlar arasında güvenlik sorunlarını ve çatışma ortamını iyice kızıştırmıştır. Olayların devamında güvensizlik ortamının iyice artmasıyla Sırlar Kosova'dan ayrılmaya başlamış ve Arnavutlar bu bölgeye yerleşmiştir (Oduncu, 2019:3,4).

Yugoslavya'nın sosyalist lideri Tito'nun Kosova için yaptığı iyileştirmeler, özellikle 1974 Anayasasıyla Kosova'ya tanınan özerklikten rahatsız olan Sırlar, 1980'de Tito'nun ölümüyle birlikte bu durumu kendileri için bir fırsata dönüştürmüşlerdir. Bu yaşananların ardından Kosova'daki Arnavutların yıllarca sürececek zor yılları başlamıştır.

Sırp'ların 1981'de Kosova'yı sığınak haline getirmesi ile Kosova'da ki Arnavutlar için zor ve kayıplı zamanlar başlamıştır. Arnavutlar elde ettikleri hakları kaybetmemek adına bir araya gelmiştir. O dönemde Sırp'ların milliyetçilik adı altında Arnavutlara baskısı iyice artmış eğitim, dil ve birçok hakkın ellerinden alınması bu iki taraf arasındaki eşitlik kavramını iyice ortadan kaldırmıştır (Oduncu, 2019:5,8).

1998'de Sırp'lar, Arnavutların parlamento seçimi yapacaklarını duymasıyla olayların şiddetini iyice arttırmış, birçok sivil insanın ölümüne neden olmuşlardır. Bu olayın dünya basının geniş yer alması özellikle Türkiye ve diğer dünya ülkelerince büyük tepkilere neden olmuştur. Olayların bu denli büyümesiyle Kosova diplomasi trafiğini arttırmıştır. BM kararlarıyla birlikte kısa sürelide olsa bir barış ortamı sağlanmıştır. Sırp'ların bu barış ortamını bozmaları uzun sürmedi ve sivil halka yapılan katliamlara tekrar başladılar. NATO Sırp'ların devam ettiği bu tutuma karşı hareket başlatma kararı almış ve 78 gün süren NATO müdahalesiyle Sırp'lar mücadele gücünü ve etkisini yitirmiştir. 1999'da savaşın sona ermesiyle birlikte Kosova'da yeni bir dönem başlamıştır (Özdağ ve Önal, 2017:560,563).

3.KAFKASLAR

Kafkasya bölgesini coğrafi olarak; “ Batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi'yle sınırlı; kuzeyde ise Don nehri deltası, Maniç Çukurluğu ve Kuma nehri deltası hattı, güneyde Aras ve Çoruh Nehri” (Özey, 2016b:3) olarak tanımlanmıştır. Ovaların, platoların, sıradağların içinde bulunduğu bu coğrafya oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Kafkas dağlarının ayırdığı bu bölge Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak ifade edilmektedir. Kuzeyinde Çeçenistan, Dağıstan, İngus, Kalmuk.. Güneyinde ise Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan gibi toprakları bulunmaktadır (Kılıç, 2015:689).

Şekil 3. Kafkasya'nın Coğrafi haritası

Kaynak: TURKAU, <https://turkau.com/kafkasya-nedir/>

Bölgenin kuzey ve güney olarak ayrılması, kökende yerel halkla beraber insan farklılıklarının çok olması bu bölgenin farklı dillere ve milletlere ev sahipliğini göstermektedir.

Kuzey Kafkasya'daki istikrarsızlığın kökleri yüzyıllardır süren emperyal fetih ve yerel direnişe dayanmaktadır. Kazaklar, 18. yüzyılın sonlarında Rus yayılmasının ajanları olarak bölgeye yerleşmeye başladılar ve Rus İmparatorluğu 1817'den 1864'e kadar yaklaşık yarım yüzyıl süren Kafkas Savaşı'nı yürüttü. Dağıstan ve Çeçenya'da, İslam temelli bir direniş hareketi olan Kafkas İmamlığı başarısız oldu. İşgalci Rus ordusuna

karşı gerilla taktikleriyle savaştı. Rus kuvvetleri, günümüz Soçi'sinin hemen dışında yapılan bir savaşta Batı Kafkasya'dan gelen Çerkesleri yendikten sonra savaşı sona erdirdi (Laub:2005).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu'nun en değişken bölgesi olarak ortaya çıkmıştır. Bölge hala istikrarlı bir istikrarsızlık durumundadır. Kuzey Kafkasya'nın batı kesiminde durum farklıdır. Bölgenin bu kısmının, Rusya'nın 2020'ye kadar Ulusal Güvenlik Stratejisinde resmi olarak uluslararası terörizmle mücadele yeri olarak tanımlanan, geleneksel olarak istikrarsız Doğu'ya göre Rusya ile daha entegre olduğu düşünülüyor. Diğer Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri, bölgenin doğu kısmından tek Hristiyan cumhuriyet olan Kuzey Osetya-Alania tarafından ayrılan Kabardey'den bile önce yayılma etkisinden zarar gördü. Kuzey Kafkasya'nın doğu ve orta kesimindeki tüm süreçler bir şekilde Çeçenya ile ilgili olduğundan, analizin ana odağı bu cumhuriyet etrafında dönüyor. Bununla birlikte, diğer cumhuriyetlerdeki patlama düzeyi ve istikrarsızlığın nedenleri de analiz edilmektedir (İlyasov,2012: 48-49).

3.1. Kafkaslarda Yaşanan Önemli Olaylar

Kafkasların şekillenmesinde hiç kuşkusuz en önemli aktör Rusya'dır. Bölgedeki istikrar ve istikrarsızlığın tamamında etkin olarak yer almıştır. Kafkasların Türkiye açısından önemi ise özellikle Kuzey Kafkasya'daki kavimlerin Türk kökenli olmasıdır. Yakın dönemde bölgeyi etkileyen olayların başında SSCB'nin dağılması gelmektedir. Sovyetler Birliğinin dağılması sonrası ortaya çıkan yeni ülkeler ve özerk bölgeler Kafkaslardaki istikrarsızlığın yoğun olarak yaşandığı bölgeler olarak dikkat çekmektedir.

3.1.1. SSCB'nin Yıkılması (1991)

Transkafkasya olarak da bilinen bu bölgedeki etnik dağılımı Hristiyan milletler, Müslüman Türk milletler ve Kafkas grupları oluşturmaktadır. Transkafkasya'nın istikrarsızlığa giden yolda ki en önemli nedenlerinden biri bölgenin 1991'e kadar Ruslar ve SSCB tarafından Rusya'nın ön gördüğü "böl yönet" stratejisiyle yönetilmesi idi. İnsanların etnik kökenleri dikkate alınmadan bölge sınırlarının belirlenmesi, demografik

yapı değişiklikleri SSCB'nin çökmesi ile yanlış yürütölen bu politikaların sonucu olarak bölge çatışmalarına ve bölgesel savaşlara yol açmıştır (şabanov, 2012:18,21).

Kafkasya'nın bağımsızlığa kavuşması Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla mümkün oldu. Ama bu birçok sorunu da beraberinde getirdi. Etnik yapı farklılıkları, bu süreçte Kafkasya'daki ölkelerin kimlik kazanma çabalarına evrildi. Çeçenistan'ın Rusya'dan ayrılma isteğiyle başlayan bu süreç, Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan'ın toprak bütönlüğünü tehdit etmesiyle devam etti. Ulusal kimliğini yeni kazanan Azerbaycan ve Gürcistan için bu tehditler güvenlik sorunlarına ve istikrarsızlığa neden oldu (Garmatarova, 2010:37).

İstikrarsızlığın ve terörizmin bu bölgede kendini göstermesinin birçok nedeni vardır. Yakın tarih açısından Kuzey Kafkasya'da yaşanan bu durumların yönetim ve politika zayıflığı birçok milletin ‘‘Çeçenistan ve Dağıstan gibi’’ trajediye sürüklenmesine neden olmuştur.

3.1.2. Azerbaycan'nın Bağımsızlığı ve Rusya İlişkileri (1991)

1920'de bağımsızlığını kaybeden ve SSCB'ye katılan Azerbaycan 70 yılı aşkın süre boyunca SSCB rejimi baskısıyla varlığını sürdürmüştür. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını kazanarak yeni bir döneme adım atmıştır. Nitekim bu süreçten sonra SSCB bünyesinde Rusya'yla olan sıkıntılarla birlikte ilişkiler gelişmemiştir. Ebölfez Elçibey döneminde ekonomik siyasi ve askeri aksaklıklar devam etmiştir (Neciyev ve Gasımlı, 2022:143).

Rusya'nın bu güvensiz ortamda, Dağlık Karabağ sorunda da Ermenistan'ının yanında yer alması Azerbaycan tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu desteğin akabinde gerilmeye başlayan ikili ilişkilerle birlikte Azerbaycan tarafından Rusya'yı rahatsız edecek birçok antlaşmaya imza atılmıştır. Bu antlaşmalar, Hazar denizindeki rezervlerinin kullanımı için yabancı şirketlerle anlaşmak isteyen Azerbaycan, bu ticaret ağına Rusya'yı dâhil etmemesi, BDT'ye katılımın reddedilmesi ve Rusya askeri gücünün ölkeden çıkarılması gibi maddelerden oluşmaktaydı. ‘‘Yakın çevre doktrin’’ dış ilişki anlayışı belirleyen Rusya'yla bu antlaşmalarla beraber ilişkiler iyice kötüleşmiştir. 2003'te

Aliyev'in başa gelmesiyle uygulanan ılımlı ve olumlu ortam ile birlikte ilişkiler pozitif bir eğilim göstermiştir. Aliyev istikrar ve bölgesel entegrasyonu amaçlayan politikalar izlemiştir. Uluslararası ilişkilerde Avrupa ve Avro-Atlantik yapıyla birlikte Avrasya ile enerji ve ulaşım alanında gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte olumlu hava kısa sürede kendini göstermiştir (Beşikçi, 2016:241,248).

Azerbaycan, BDT üye ülkelerinin önemli bir ticaret ortağıdır. Azerbaycan Aliyev hükümetiyle birlikte, Rusya ile olan ilişkisine istikrar ve güven getirmek için Rusya ile arasında serbest ticaret anlayışı benimsemiştir. Bunun için hava taşımacılığı ve iletişimi, demiryolları, uluslararası karayolu ve yük taşımacılığının düzenlenmesi, gelir ve emlak vergilerinde düzenleme, elektrik üretimi ve dağıtımında düzenleme gibi birçok anlaşmaya imza atılmıştır. Bu düzenlemelerle ikili ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 2003 yılında ticaretin Rusya ve Azerbaycan arasında %40 arttığı gözlenmiştir (Bakhshaliyev, 2021:63).

3.1.3. Azerbaycan - Ermenistan İlişkileri ve Karabağ Sorunu (1992)

Azerbaycan ve Ermenistan arasında yüzyıllar boyunca toprak bütünlük çatışması yaşanmış ve bu iki ülke için Osmanlıdan günümüze kadar bu sorunlar devam etmektedir. Özellikle Karabağ sorunu iki ülke arasındaki ilişkilere ciddi zararlar veren, beşeri ve ekonomik kayıplarla sonuçlanan çatışmaların ve gerginliklerin yaşandığı bir alana dönüşmüştür.

Kafkas dağlarının güneyinde olan bu bölge tarih boyunca Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul görmüştür. Yerleşim yeri olarak önemli bir yere sahip olan Karabağ Türk göçlerinin olduğu ve Türk nüfusun ağırlıklı bulunduğu bir bölge olmuştur. Karabağ sorunu 1805'e dayanmaktadır. Osmanlı-Rus savaşları sonrası ve Kürekçay Anlaşmasıyla o bölgede Hristiyan nüfusu fazlaştırılmış ve Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla, Ermeni göçünün bu dönemde Rus himayesinde gerçekleştiği görülmüştür. Süre gelen zamanda toprak kavgası giderek artmış Ermenistan ve Rusya'nın Karabağ tutumu birçok çatışmaya sebebiyet vermiştir. Bu iki devletin bağımsızlık

sonrası, Karabağ sorunu SSCB döneminde küresel bir sorun haline gelmiştir (Özyılmaz, 2013:193,201).

1991’de SSCB’nin dağılması Ermenileri harekete geçirerek Azerbaycan’ı savunmasız bırakmıştır. Ermenistan’ın bu tutumu ve saldırıları sonrası bölgede istikrar giderek azalmış ve birçok çatışmayla sivil ve masum insanın ölmesine sebebiyet vermişlerdir.

1991-1994 arasında gerçekleşen Birinci Karabağ Savaşı ciddi saldırılara ve katliamlara neden oldu. Özellikle 1992’inin Şubat ayında Ermeni askerlerinin Hocalı şehrini işgali ile insanlık dramı yaşanmıştır. Köylere ağır zırhlı araçlarla giren Ermeni birliklerinin amacı, Hocalı şehrini komple ele geçirmek ve Azerbaycan hava trafiğini durdurmaktır. Sivillere yapılan bu saldırı, 600’den fazla insanın yaşamını yitirmesi ve 1000’lerce kişinin esir alınmasıyla sonuçlanmıştır. İnsan hakları ihlal edilmiş, bu bölgeye Dünya devletleri ve batı kayıtsız kalmıştır (Allahverdiyev, 2010:86,86).

2020’de Azerbaycan, Ermenistan’ın işgali ettiği topraklarını kurtarmak ve geri almak için askeri operasyon başlattı. 44 gün süren bu operasyonla Azerbaycan çoğu toprağını kurtarmıştır. 10 Kasım 2020’de imzalanan ateşkes ile iki ülke arasındaki toprak bütünlüğü korunmuş, Rusya’nın o bölgedeki rolü belirlenmiştir. Tüm bunların sonunca 30 yıl esaret altında kalan topraklar ve özellikle Karabağ tekrardan Azerbaycan’ın toprağı haline gelmiştir (Çeliksoy, 2021:128,132).

3.1.4. Çeçenistan – Rusya ilişkileri ve Çeçen-Rus Savaşları (1994-1996)

Çarlık dönemine uzanan Çeçen-Rus ilişkisi, Rusların sıcak denizlere yayılma isteğiyle birlikte Rusya ve Kafkas ülkelerinin gerginlikleri 18. yy’dan itibaren devam eden bir sorun haline gelmiştir. Ruslar için Kafkas bölgesi oldukça önemlidir. Rusya için Kafkasya Orta Asya’ya hakim olmak ve yüzünü güneye çevirmek için önemli bir faktördür. Petrol ve doğalgaz gibi önemli enerji kaynakları, Orta Asya ve Karadeniz’i bağlayan boru hatlarının geçiş güzergâhı olmasından dolayı burada hakimiyetini kaybetmek istemeyen Rusya Çeçenistan’ın bağımsızlığını tanımamıştır (Yılmaz, 2010:34,35).

1 Kasım 1991’de bağımsızlığını ilan eden Çeçenistan, Rusya ve SSCB’den ayrılmıştır. Rusya Çeçenistan’ın bağımsızlığı tanımamış, ekonomik ambargo ve olağanüstü hal gibi kuralları uygulamaya almıştır. Alınan kararların ışığında çatışmalar başlamış ve Birinci Çeçen Savaşının sonucu iki taraf içinde yıkıcı olmuştur. Zorlanmadan bu toprakları alabileceğini düşünen Rusya ağır kayıplar vermiştir. 2 yıl süren bu savaş 1996 Ağustos ayında Rusya’nın yenilgiyi kabul etmesi ve geri çekilmesiyle ateşkesle sonuçlanmıştır (Budak ve Ermağan, 2018:191,192).

1994-1996 arasında süren Birinci Çeçen Savaşının yenilgisini kabullenmeyen Rusya o dönemden itibaren ikinci bir savaş için hazırlanıyordu. Putin’in başa gelmesiyle iktidar gücünü pekiştiren bu savaş Çeçenistan’ın iç meselelerinin artması ve savaş sonrası süre gelen politik krizlerle Rusya için istenilen ortamı hazırlamıştır. Rusya’ya bağlı Dağıstan’daki silahlı kuvvetlerin Çeçenistan’dan yardım istemesi üzerine Çeçen askerleri bölgeye girmiştir. Moskova yönetimi Hasanyurt Anlaşması ihlalini bahane ederek 30 Eylül 1999’da ikinci savaşı fiili olarak başlatmıştır. 2009 yılına kadar süren bu savaş Çeçenistan için ağır sonuçlar doğurmuştur (Akhiyadov, 2019:1,2).

Tablo1. Azerbaycan-Ermenistan-Gürcistan Dış ticaret Rakamları (1992-1996)

YIL		1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	İhracat	1.571.000.000	993.000.000	655.000.000	635.000.000	630.000.000
Azerbaycan	İthalat	998.000.000	636.000.000	778.000.000	668.000.000	961.000.000
Gürcistan	İhracat	68.000.000	69.000.000	155.000.000	151.000.000	199.000.000
Gürcistan	İthalat	227.000.000	167.000.000	340.000.000	392.000.000	687.000.000
Ermenistan	İhracat	83.000.000	156.000.000	216.000.000	271.000.000	290.000.000
Ermenistan	İthalat	206.000.000	254.000.000	394.000.000	674.000.000	856.000.000

Kaynak: World Bank

Kafkaslarda yaşanan önemli olayların sonucunda kritik ve ilgili yıllarda ülkelerin ekonomik açısından değerlendirildiğinde, Azerbaycan, Gürcistan’ın ve Ermenistan’ın

1992-1996 yıllarında ekonomik olarak toparlanmaya çalışmışlardır. 1991 sonrası SSCB'nin dağılması ve ardından bağımsızlığını ilan edene Azerbaycan, 1992-1994 arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşından ekonomik olarak etkilenmiştir. Savaşın diğer tarafı olana Ermenistan için bu durum Azerbaycan kadar etkili olmasa ekonomik etkileri mevcuttur.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN EKONOMİK ETKİLERİ

1. Temel Kavramlar

1.1. Bölgesel İstikrarsızlık

Bölgesel istikrarsızlık, ülkenin bulunduğu bölge ile ele alınan bir istikrar göstergesidir. Ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarını bölgeden bağımsız düşünmek gerçekçi bir yaklaşım olmamaktadır. Bölge dışında ve içinde yaşanan olaylar ilgili ülkeyi oldukça etkilemektedir.

Ülkelerin ve bölgelerin kaderlerini belirleyen coğrafi konum, güvenlik sorunlarının medeniyetler arasından daha çok bölgeler arasından kaynaklandığını ve bir ülkede çıkan sorunun bölgesel düzeyde analiz edilmesi gibi faktörleri oluşturmaktadır (Doğan, 2022:172).

1.2. Politik İstikrarsızlık

İstikrar kavramı kelime olarak kararlılığı ifade etmektedir. Ülkeler için bu tanım oldukça önemlidir. Ekonomik, sosyal, siyasi ve güvenlik açısından istikrarın sağlanması ve devam ettirilmesi ülkelerin gelişmesine, kaos ortamından uzak olmasına sebebiyet vererek daha normal bir ortam doğurmaktadır. Bu durumun tam tersi olarak istikrarsızlık ise o dengenin ve kararın sağlanamamasına yol açmaktadır.

Politik istikrarsızlık kavramı için belli bir görüş ve tanım mevcut değildir. Öncelikle bu kavrama yönetim açısından bakıldığında, hükümet değişiklikleri hukuki veya hukuk dışı (darbe) gibi faktörler ile sık sık değişmesi, o ülke için politik ve siyasi istikrarsızlığın göstergesi olmaktadır. Bu istikrarsızlığın diğer nedenleri ise: siyasal baskılar, şiddet, sivil savaşlar ve siyasal çalkantılar olabilmektedir. Koalisyon hükümet, yani ülkenin birkaç farklı siyasi parti tarafından yönetilmesi de bu istikrarsızlığa yol açabilmektedir (Demirgil, 2011:126,127).

1.3. Rejim

Rejim kavramının uluslararası ilişkiler açısından tanımı İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkmıştır. Bu kavram için tanımlar zamanla değişse de asıl tanımın Stephen D. Krasner'ın editör olarak yer aldığı Uluslararası rejimler kitabında ki “ *uluslararası ilişkilerin belli bir konu alanına ilişkin olarak aktörlerin beklentilerinin etrafında örtüştüğü gizli veya açık prensip, norm, kural ve karar alma prosedürleri bütünü* ” genel kabul gören bir tanım olmuştur (Aksoy, 2015:59).

Siyasal rejim tanımı esnek bir yapıya sahiptir. Zamana, olaylara ya da işleyişe göre uyarlanabilmektedir. Daha geniş bir tabirle, kavramsal olarak yöneten ve yönetilen ilişkisini, hükümet biçimini, kanunlar ve anayasa gibi nüanslarla hukuki zemine oturtularak açıklanmaktadır (Tokmak, 2022:440).

1.4. Terör ve Terörizm

Latineden gelen Terör “terrere” kelimesinden türemiştir. Anlamsal olarak bakıldığında terör “*topluma korku salma, insanları korkutma, yıldırma eylemlerinin tümü*” olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramlara siyasi, toplumsal veya uluslararası olarak farklı yaklaşımların olması tek bir terör tanımının olmamasına neden olmaktadır (Yeniçeri ve Dönmez, 2008:94).

Genel anlamda siyasi olarak bu kavram, “aşırıya kaçan şiddet” veya “şiddet tehdidi” olarak tanımlanmaktadır. Bu şiddet ve tehditlerin siyasi amaç güttüğü algısını çıkarmak mümkündür. Bir diğer önemli unsur ise terörün ve terörizmin kavramsal olarak ayrıldığı noktalardır. Terörizm, ideoloji veya fikirden çok hareket tarzı, strateji veya bir savaş biçimi olarak tanımlanmaktadır (Yayla, 2015:335,338).

Terör kavramı, siyasi olarak ilk kez Fransız devrimiyle birlikte çıkmıştır. Günümüzde Fransız devrimiyle ortaya çıkan terör ve terörizm, yeni çağa entegre olmuş bir biçimde siyasi ve uluslararası değişimlerin ve olayların boyutlarını belirlemektedir (Saraçlı, 2007:1051,1052).

(Şimşek, 2016) yaptığı çalışmada terörizm kavramını işleyiş ve etki bakımından şöyle sınıflandırmaktadır:

- Ulusal (Ülke İçi) Terörizm
- Devlet Terörizmi
- Devlet Destekli Terörizm
- Uluslararası Terörizm
- Uluslararası (Transnasyonal) Terörizm
- Modern Terörizm
- Siber Terörizm

2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Ekonomik Etkileri

Terör ve terörizm varlığı, bu olgulara maruz kalan ülkeler veya bölgeler için istikrarsız ve güveninin olmadığı bir ortam sunmaktadır. Bu olgu ya da davranışın ciddi sonuçlar doğurması, şiddet kavramının çokça ve aşırı olması, terörizmin aslında bir savaş biçimi olmasından kaynaklanmaktadır. Bunları yaşayan ülkelerin siyasal, sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalması kaçınılmazdır. Terörizmin ülkelere veya bölgeye yayılması, o bölgenin içinde terör unsurlarının artması sorunların uzun vadeye yayılmasına ve istikrarsız ortama neden olmaktadır.

Terörün zamansal tahmininin zor olması ve olağandışı gerçekleşmesi ekonomik açıdan etkilerini incelemeyi ve net bir sonuç vermeyi zorlaştırmaktadır. Terörizmin sivil ve masum insanları hedef alması o bölgedeki beşeri kayıpların yanı sıra, etki alanı firma veya devleti de içine alarak büyük ekonomik kayıplara neden olabilmektedir. Makroekonomik dengeyi bozmakta, istikrarsız ve korku dolu ortamda insanların ekonomik davranışlarını etkilemektedir. Yabancı kaynakların ya da terörü önlemek için yapılan güvenlik harcamalarının oluşturduğu artışlar, önemli birçok sektörü doğrudan etkilemektedir (Ağırman, Özcan ve Yılmaz, 2014:100,101).

Terör olaylarının ve bölgesel istikrarsızlığın arttığı ilgili ülkelerin kendilerini savunmak ve sınır güvenliği gibi birçok olguyu dengede tutabilmek için kamu ve savunma harcamalarını artırma ve bu alanlara yatırım yapma eğilimine girmektedirler.

İktisat literatüründe, savunma alanına yapılan yatırımlar ve harcamalarının ülkeler için önemli bir gösterge olan büyüme kavramını negatif veya pozitif yönde etkilediğine

dair farklı görüşler mevcuttur. Klasik okul savunucularından Adam Smith ve David Ricardo'ya göre, ulusal bağımsızlık için savunma harcamaları önemli olsa da sermaye, yatırım ve ekonomik büyümede negatif bir etki yaratmaktadır (Baran, 2018:62).

Savunma harcamalarının büyümeye etkisini pozitif dışsallıkla “Arz yönlü” faktörlerle açıklayan Askeri Keynesçi Yaklaşımına göre, askeri ve savunma harcamaları önemli bir çarpan etkisine neden olabilir. Savunma harcamalarının yarattığı talep artışı, kapasite kullanımını ve çıktı düzeyini pozitif etkiler. Bu durum sermaye kazancını, büyümeyi ve yatırımı artırır (Giray, 2016:189).

Bu bağlamda terör ve ekonomi arasında doğrudan ve dolaylı olarak etkiler mevcuttur. Doğrudan etki için beşeri kayıp olan maddi kayıplar örnek verilebilir. Terörün dolaylı etkileri ise tüketim, tasarruf, dış ticaret, yatırım, turizm ve sermaye gibi birçok alanda kendini göstermektedir. Terörizm aynı zamanda üretim faktörleri açısından da olumsuz etkilere sahiptir. Bölgesel istikrarsızlıkla birlikte yaşanan bir diğer durum ise ülkeler için göç sorunudur. Terörün varlığı ülke vatandaşlarını daha güvenli bir ortam aramaya itmektedir. Bu durumun yaşandığı ülkelere özellikle sınır olan yerlere yoğun göçün yaşanması göçe maruz kalan ülkelerin ekonomik dengelerini etkileyebilmektedir.

2.1. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Ekonomik Büyümeye Etkisi

Ekonomik büyümenin en yalın şekilde tanımı, bir ülkede mal ve hizmet artışını ifade etmektedir. Ülkeler için en önemli ekonomik gösterge olan iktisadi büyümenin hızlı ve istikrarlı olması ülkelerin temel amaçlarından biridir.

Ekonomik büyümeyi hesaplamanın üç yöntemi vardır; gelir, harcama ve üretim yöntemleridir. Harcama yöntemi olan; $Y = C + I + G + (X-M)$ bu denklemle hesaplanan yöntem en çok tercih edilen yöntemdir. Denklemin GSYH (Y) vermesi ve Özel Tüketim Harcamaları (C), Yatırım Harcamaları (I), Kamu harcamaları; Transfer, yatırım, tüketim (G), Net ihracatı (X-M) ile hesaplanması ekonomik büyüme için en doğru verileri vereceği düşünülmektedir. Bu kalemlerin terörizme maruz kalarak etkilenmesi ve değişime uğraması dolaylı olarak büyümeyi etkileyecektir. Aynı zamanda terör saldırıları, ilgili ülkede güvensizlik ortamı yaratması ve ekonomik istikrarsızlıkları

beraberinde getirmesiyle büyüme açısından ters etki yaratmaktadır (Karadağ ve Şit, 2019:1316)

Ülkelere gelen yabancı insan sayısı ilgili ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını etkilemektedir. Ülkelerde yaşanan istikrarsız ortam, terörün artması ve başka nedenlerle insanlar başka ülkelere göç etmektedir. Türkiye tarih boyunca göç alan bir ülke olmuştur. Geçiş güzergâhında bulunması ve çevre bölgelerde yaşanan olaylar yakın çevre olarak Türkiye'yi tercih eden veya etmek zorunda kalan insanların buraya yerleşmesine sebebiyet vermektedir.

Tablo2. Türkiye'nin Göç Tablosu (2015-2022)

Yıllar	Türkiye'ye giriş-çıkış yapan yabancı insan sayısı	İkamet izni ile Türkiye'de bulunan yabancılar	Türkiye'de Geçici Altında Bulunan Suriyeliler	Türkiye'ye Uluslararası Koruma Başvurusu
2015	34.633.391	422.895	2.503.549	64.232
2016	24.666.417	461.217	2.834.441	66.167
2017	32.058.216	593.151	3.426.786	112.415
2018	39.486.492	856.470	3.623.192	114.537
2019	44.527.385	1.101.030	3.576.370	56.417
2020	12.678.664	886.653	3.641.370	31.334
2021	24.630.685	1.314.181	3.737.369	29.256
2022	43.761.189	1.354.094	3.535.898	33.246

Kaynak: Göç idaresi başkanlığı

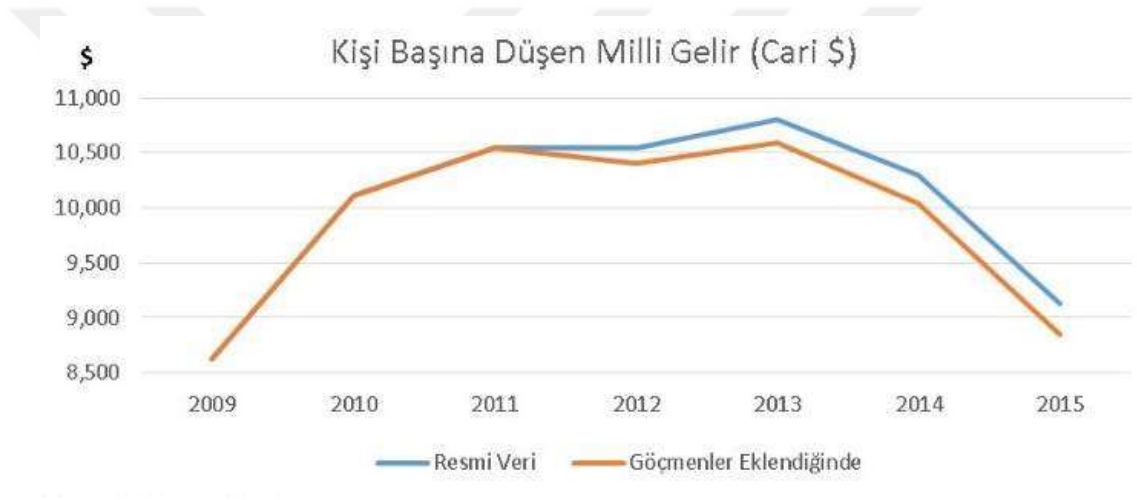
2015 sonrasına baktığımızda Türkiye'ye girişi – çıkış yapan insan sayısı 2020'de düşüşüne rağmen, sadece son bir yılda bu rakamın 44 milyonu bulduğu ve ikamet izni ile bulunan yabancı sayısının 1 milyonu aştığı görülmektedir.

Türkiye'de bu rakamın en önemli payını Arap baharıyla birlikte Suriye'den gelen milyonlarca göç almaktadır. Suriye coğrafi konumdan dolayı Türkiye açısından önemli bir sınır ülkesidir. 2010'da Ortadoğu'yu etkisi altına alan Arap baharı Suriye açısından da oldukça olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu olaylar günümüzde etkisini ve şiddetini

sürdürmektedir. Giderek artan ordu ve muhalefet çatışmaları, halk ayaklanmaları milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Kendi can ve mal güvenliği içinde orada ki milyonlarca insanların da başka ülkelere zorunlu göçüne neden olmuştur. Öngörüldüğü gibi bu göçün konum ve sınır yakınlığından dolayı Türkiye'ye olduğu görülmektedir (Çoltu & Öztürk, 2018a:190).

Yoğun yaşanan bu göçlerin ülkemizin ekonomisine etkileri tam olarak bilinmese de ekonomik kalemleri ne denli ve nasıl etkilediğine bakmak gerekir.

Grafik1. Türkiye'nin Kişi Başına Düşen Milli Geliri ve Göçmelerin Etkisi

Kaynak: (Akçay, 2017a:2).

2009-2015 arasında kişi başına düşen milli gelire göçmelerin etkisi eklendiğinde özellikle 2013 sonrası milli gelirden azalış olmuştur. Normal azalışa göç etkisi de eklendiğinde arada makasın aynı oranda ilerleyerek azaldığı görülmektedir.

Suriyelilerin “geçici koruma” statüsünde olması Türkiye'nin resmi istatistiklerinde görülmemelerine sebebiyet vermektedir. Buda milli gelirin olduğundan daha yüksek görünmesine ve aradaki farkı giderek açılmasıyla sonuçlanmaktadır (Akçay, 2017b:2).

2.1.1. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Tüketim Harcamalarına Etkisi

Ekonominin en önemli göstergelerinden biri olan toplam tüketim, hane halklarının mal ve hizmet satın almak için yaptıkları harcamalar olarak tanımlanmaktadır. Bir ülke

için ekonomik büyüme o ülkenin ekonomik yapısını sergilemektedir. Tüketim kalemi büyümenin içinde var olan bir göstergedir. Bu göstergede oluşan değişimler büyüme kavramını olumlu veya olumsuz etkilemektedir.

Terörle birlikte oluşan güvensizlik ortamı ilgili ekonomiyi belirsizliğe sürükleyerek risk ortamının artmasına sebep olabilmekte ve bireylerin bu ortamda tüketim için harcamalarını ertelemesi ya da farklı yönlere kaydırması gibi sonuçlar doğurabilmektedir (Ağırman ve diğerleri, 2014a:103).

2.1.2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Yatırım Harcamalarına Etkisi

Terörizm, belirsizlik ortamıyla birlikte yatırımları etkileyerek ekonomik sonuçlar neden olmaktadır. Terör eylemleri ülkeler bazında gelişmişlik düzeyinde farklılık olsa dahi dünya ekonomilerinde yatırımların hacmi açısından büyük bir küresel sorundur. Terörizmden dolayı yüksek riske katlanmak istemeyen yatırımcılar, belirsizlik ortamının da etkisiyle ilgili ülkeye yatırım finanse etmek istemeyeceklerdir. Bu da ülkeler açısından doğrudan veya dolaylı yatırımda kapasite daralmasına neden olmaktadır.

Ülkelerin terörizmle birlikte istikrarsız, belirsiz ve güvensiz ortama sürüklenmesi yatırımcıların o ülkelere yatırım yapmamasına sebep olurken, sabit sermaye yatırımlarını düşürerek ekonomik bir yavaşlamaya neden olabilmektedir (Uğurlu ve Karabulut, 2020:919).

Terörizm, yatırımların dağılım şeklini de etkilemektedir. Ülkelerin kaynak dağılımı terörizmle baş edebilmek için güvenlik harcamalarına gitmekte ve yatırımlara olması gerekenden daha az kaynak aktarılmaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında ise yatırımların terör bölgelerinde uzun vadeli değil kısa vadeli tercih edildiği görülmektedir (Alp, 2013:7,8).

2.1.3. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Kamu Harcamalarına Etkisi

Terörizmle karşı karşıya kalan her ülkede devletin savunma hizmetleriyle vatandaşları koruması gerekmektedir. Kamu harcamalarının önemli bir kısmının savunma harcamalarına aktarılması eğitim ve sağlık gibi alanlarda kaynak kısıtı

oluşturabilmektedir. Terörizm kamu harcamaların kaynak dağılımını savunma ve güvenlik harcamalarına aktarılmasına neden olacaktır (Şit ve Karadağ, 2019:1316).

Kamu harcamalarından büyük bir pay alan savunma harcamaları ülkelerin gelişmesi yolundaki diğer harcamalardan kisması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede savunma harcamalarının talep bazında artışıyla üretimi de arttıracakı düşünülse de uzun vadede bu durum olumlu etkisini yitirmektedir (Altay, Ekinci ve Peçe, 2015:271).

Dünya genelinde askeri harcamalarının yeri 2001 yılında cari fiyat düzeyinde 839 milyar düzeyini bulmaktadır. Bu durum temel sağlıktan 1milyar insanın mahrum kalması gibi sonuçlar oluşturmuştur (Peçe, 2013:39).

Savunma harcamalarına dair tam bir tanım bulunmamaktadır. Nedeni ise devletlerin savunma harcamaları üzerindeki yetkisinin serbest olması, yani savunma harcamalarının bütçesi bir ülke için savunma bakanlığı bünyesinde olurken diğer ülke için iç işleri kapsamına girebilmektedir. Bu harcamalar, ülkenin iç ve dış güvenliğini sağlamak için tahsis edilen askeri personelin harcamaları, araç gereçleri, bunların alımı ve satımı için kullanılan harcamalar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Kamu görevi olarak bu alan bütün bireylerin aynı faydayı aldığı ve yaralandığı bir hizmet türüdür. Ülkeler, bölgelere yapılan veya yapılacak saldırılara karşı önlem almak amacıyla savunma sektörüne yönelmektedir. Aynı zamanda ülkelerin sosyo-ekonomik düzeyine göre savunma harcamalarının miktarı, düzeyi ve standardı belirlenmektedir (Taş, Örnek ve Aksoğan, 2013:661).

Askeri harcamalarının artışı dolaylı olarak diğer kamu kalemlerinin paylarının askeri harcamalara kayması demektir. Terörizm ve vergileme ikilisi 11 Eylül terör olaylarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu iki tabirin ilişkisi, vergi gelirleri ülkeler için ekonomik sağlığı gösteren bir göstergedir. Terör olayları ekonomik faaliyetlere zarar verir buda vergi matrahında yıpranmalara neden olur. Verginin etkinlik alanının düşmesi kamu harcamalarının yapısında bozulmalar yaparak mali dengeyi etkilemektedir (Akbaş, 2018:37).

(Işık, Demir ve Kılınç, 2016) kamu harcamalarıyla terör arasındaki etkiyi incelemek için yaptıkları çalışmada, İslam İş Birliği Teşkilatına üye 30 ülke üzerinde bir inceleme yapmıştır. 2002-2014 arasındaki dönemleri kapsayan bu çalışmada, kamu harcamaları ve askeri harcamalar değişkenlerine bakılmıştır. Türkiye'yi de kapsayan bu çalışmada ülkelerin terörizm endeksleri ölçülmüş, 2010'da Arap baharıyla birlikte İslam ülkelerinin terörizm endeksleri yükselmiştir. Türkiye için bu endeksin 2000'den sonra %4'den %6'ya çıktığı saptanmıştır. Çalışmanın devamında baz alınan ülkeler kamu harcamalarının GSYH içindeki payları incelenmiş ve ülkeler arasında değişiklik gösteren bir sonuca ulaşılmıştır. Afganistan, Katar, Mısır, Pakistan gibi ülkelerde terörizm kamu harcamalarında pozitif etki yarattığı, Azerbaycan ve Ürdün gibi ülkelerde bu etkinin negatif olduğu saptanmıştır.

Savunma harcamalarına bir diğer yönden bakıldığında ilgili ülkeler kendilerini iç ve dış tehditlerden koruyabilmek için savunma sanayisini geliştirme yoluna girmektedirler. Yeni bir çalışma alanı yaratan bu olgunun, ülkelerin dış ülkelere savunma için araç gereç ithalat yapmak yerine kendilerini geliştirme yoluna girerek ihracat ve iş gücü oluşturabilmektedir.

Grafik2. Türkiye'nin Askeri Harcamaları GSYİH'nın yüzdesi (1980-2020)

Kaynak: WorldBank

Türkiye'nin 1980-2020 Askeri harcamalarına ilk olarak 1982'den sonra yüksek bir eğilim göstermiştir. Bütün yıllar bazında yüksekliğini koruyan bu veri 1980 İran Irak savaşının başlamasıyla terör örgütlerinin sınırlarımızda yerleşmesi ve ülke içi varlıklarının arttırmasını askeri harcamalarında da etkisi olmuştur. Savaşın bitimi sonrası bir azalma görülse de 1990 körfez savaşı ve terör olaylarının artmasıyla yükselme eğilimi devam etmiştir. 2000'lerle beraber bu harcamaların azaldığı görülmektedir özellikle 2014 sonrasında Türkiye'nin terörle mücadele için çözüm sürecinin askeri harcamalarda etkisi azaltıcı bir seyre neden olmuştur.

2.2. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün Enflasyona Etkisi

Enflasyon, mal ve hizmet fiyatlarının genel düzeyindeki sürekli artışı ifade etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası enflasyon kaynaklarını 4 başlık altında toplamaktadır.

- Talep enflasyonu
- Maliyet enflasyonu
- Para Arzı
- Enflasyon beklentileri

Enflasyon oluşturan bu olgular birçok ekonomik sonucuda beraberinde getirmektedir. Mal ve Hizmetlere olan talebin karşılanamaması; kamu harcamalarının artması, gelir düzey ve dağılım değişikliği, kredi hacminin genişlemesi. Üretilen mal ve hizmetlerin girdi fiyatlarının yükselmesi ve üretime maliyet olarak yansması. Fiyatların piyasa veya politika gibi nedenlerle artması veya değişmesi enflasyona sebep olmaktadır (Birinci, 1989:20,21). Terörizm ve enflasyon arasında ki ilişki enflasyon oluşturan bu olgularla ilgilidir.

(Akıncı, Akıncı ve Yılmaz, 2014) yaptıkları çalışmada terör faaliyetleri ve enflasyon arasında sebep sonuç ilişkisinin varlığından bahsetmektedir. Yapılan bu çalışmada terör ve enflasyon arasındaki ilişki şu nedenlere dayatılmıştır:

- Yaşanan terör olayları o ülkedeki kamu harcamalarının savunma ve güvenlik harcamalarına kayması, önemli kamu yatırımlarından vazgeçemeye sebep olmaktadır.
- Terör olaylarını engellemek için kullanılacak ülke rezervlerinin yetersizliği emisyon hacmini artırarak dış borçlanma sürecine sokmaktadır.

Özetle ülkenin gelişmesi, büyümesi ve ekonomik iyileştirmeler için kullanılacak kaynaklar terör olaylarının bitirilmesi için kullanılacak buda enflasyonist süreç başlatarak enflasyonun yükselmesine neden olabilecektir.

Bir diğer çalışmada ise göç ve enflasyon arasındaki ilişki incelemiştir. (Altunç, Uçan ve Akyıldız, 2017) yaptıkları çalışmada, göçlerin arz ve talep dengesini bozacağı ve fiyatlar genel seviyesini yukarı çekeceği düşüncesi var olsa da bu çalışmada enflasyon ve göç arasında bir neden olmadığı saptanmış. Bunun nedeninin her bir göçmenin bütçe payının vergi getireceği ve işverenlerin bu durumdan kaçınarak kayıt dışı etkiye yöneleceği düşünülmüştür.

2.3. Bölgesel İstikrarsızlık ve Terörün İşsizliğe Etkisi

İşsizlik kavramının genel olarak kabul görmüş tanımı, çalışma arzusunda olup o ekonomi içerisinde iş bulamayan kitle olarak ifade edilmektedir. Bir diğer tanım ise emek faktörünün iş gücü piyasalarına katılamamasıdır (Kelleci ve Türk, 2016:13).

Terör ve işsizlik arasında ki ilişkiyi incelendiğinde terörün yaşandığı bölgelerde yaşam standartlarının düşmesi ve can güvenliğinin az olmasından dolayı ülke içi ya da uluslararası göçün olması göç edilen yerlerin kaynak ve altyapı olarak yetersiz kalması işsizliğe neden olabilmektedir. Bir diğer açıdan bakıldığında terör örgütlerinin varlığı o bölgedeki otlakların, meraların kullanılmasına engel olmakta buda tarımı ve hayvancılığı etkileyerek bu işle uğraşan insanların işsizlikle karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermektedir (Akbaş, 2018:40).

Bazı ampirik çalışmalarda işsizlik ve terör arasında nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir. (Alpağut, 2021) yaptığı çalışmada, terörden etkilenen 11 ülkeyi inceleyerek

terörizmden işsizliğe tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit ederek genç işsizliğin büyümeden çok terörden etkilendiği tezini çıkarmıştır.

Ülkeler için işsizlik ve istihdam önemli göstergelerdir. Her ülke bu oranı düşük tutmak ve istikrar kazandırmak ister. Terörün işsizliğe yol açması o ülke için ekonomik göstergelerin ve istikrarın bozulmasına sebebiyet verecektir.

Aynı zamanda gelen göç etkisinin emek piyasalarına etkisi mevcuttur. Kitlemel göçlerin ne denli işsizlik yarattığı bilinmemektedir. Bunun nedeni ise genellikle ülkeye gelen mültecilerin ya da geçici statüdeki yabancıların kayıt dışı çalışmaları. İşsizlik etkisi ülke genelinde görölmele de göç eden insanların bulunduğı şehirler açısından değerlendirilse daha objektif sonuçlara ulaşmak mümkün. Türkiye özelinde bakıldığında göçlerin genel işsizlik rakamlarına etkisi sınırlı hatta yok denecek kadar azdır.

Mülteci nüfusunun yüksek oranını oluşturan Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadığı ilk on il: İstanbul, Gaziantep, Şanlıurfa, Hatay, Adana, Mersin, Bursa, İzmir, Konya ve Ankara'dır. Bu şehirlerin işsizlik oranlarına baktığımızda, İstanbul ve Bursa için işsizlik oranının %9 ila %12, Hatay, Gaziantep, Adana ve Şanlıurfa'da %14 ila %19, Ankara için ise %11, %14 arasında gerçekleşmektedir. Türkiye'nin 2022'de ki işsizlik oranı %10,4'tür. Belirlenen şehirlerin oranları Türkiye oranının üzerinde seyretmiştir.

Her ne kadar mültecilerin genel işsizlik ve işgücü oranlarına etkisi az da olsa mültecilerin bulunduğı şehirleri kapsayan bölgelerin bu oranlarda artış ve azalış gözlenmektedir. Bu da bölgelerin özellikle işsizlik oranında artış, istihdam ve işgücüne katılım oranda düşüklüğe sebebiyet vermektedir (Aygöl, 2018:77).

3. Literatür Taraması

(Şit ve Karadağ, 2019) yaptıkları çalışmada, Ortadoğı'daki terörün ekonomik büyüme üzerine etkileri incelemiştir. Küresel terörizm ve GSYH değişkenleri için 56 gözlemi kapsayan panel veri analizi kullanılmıştır. 2003-2016 döneminin incelendiği çalışmada terör faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi yüksek oranda olumsuz etkilediği saptanmıştır.

(Altay ve diğ erleri, 2015) yaptıkları çalışmada, Ortadoğu'da terörün ekonomik etkileri: Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan üzerinden incelenmiştir. İhracat, ithalat, büyüme, turizm, doğrudan yabancı yatırımlar, işsizlik ve kişi başına düşen milli gelir değişkenleri kullanarak panel veri analizi yapılmıştır. 1996-2010 dönemi arası incelendiğinde terörün doğurduğu sonuçlar neticesinde yatırımları negatif etkilediği buna bağlı olarak da ithalat ve ihracat rakamlarını azalttığı görülmektedir. Üretim düzeylerindeki azalışta işsizliğin artmasına neden olacağı saptanmıştır. Tüm bunların neticesinde GSMH dolayısıyla KBMG rakamları gerilemektedir. Terör aynı zamanda Turizm gibi birçok sektörü olumsuz etkilemektedir.

(M. A. Demir, 2020) yaptığı çalışmada, Türkiye ile seçilmiş Ortadoğu  lkeleri arasındaki ticaret yoğunluğu incelenmiştir. Seçilmiş 11 Ortadoğu  lkeleri İsrail, Ürdün, Filistin, İran, S. Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Lübnan, BAE, Katar ve Umman  lkelerinin Türkiye'yle olan ticari yoğunluk endekslerine bakılmıştır. 2007-2018 arasındaki endeks değerinin 1'den büyük olması dünyanın geri kalan ülkelere göre daha yoğun dış ticaret yapıldığı göstermektedir. Seçilmiş Ortadoğu  lkelerinde 2007-2018 dönemi arasında ihracat ve ithalat yoğunluk endeksine göre Türkiye'nin analize dahil olan ülkelerden daha fazla dış ticaret kazancı elde ettiği gözlenmiştir.

(Ağırman,  zcan ve Yılmaz, 2014) yaptıkları çalışmada, ter r zmin finansal piyasalara etkisine bakılmıştır. Ter r zizm ve hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkiler 35 ülke için 2003-2011 arası dönem panel veri analiziyle incelenmiştir. Ter r zizm ve hisse senedi piyasasına ilişkin veri değişkenleri kullanılarak değişkenlerin durağan olup olmadığına bakılmıştır. 2003-2011 dönemi arasında terör olayları hisse senedi piyasalarına yönelik bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

(T l , 2021) yaptığı çalışmada, Arap Baharının Türkiye ekonomisine etkilerini incelemiştir. Ortadoğu'ya yayılan bu ayaklanmaların etki ve sonuçlarını inceleyen T l , Cezayir, Arabistan, Yemen, Suriye, Mısır, Libya, Bahreyn, Ürdün ve Tunus'u örneklendirerek bu ülkelerin durumlarını analiz etmiştir. Türkiye ve seçilen ülkelerin ithalat-ihracat rakamlarına bakılarak karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak Arap baharının Türkiye'nin ticaret şirketlerinin ithalat ve ihracatına negatif etki ettiğini tespit etmiştir.

Petrol fiyatlarının yükselmesini ve Suriye’den gelen yoğun göçün istihdamı etkilediği görülmüştür. Bu etkilerin az olduğu ama Suriye ve Türkiye arasında ticaretin yüksek düzeyde etkilendiği gözlenmiştir.

(Akıncı, Akıncı ve Yılmaz, 2015) yaptıkları çalışmada, terörizmin doğrudan ve dolaylı yatırımlar üzerindeki etkisi inceyerek dış yatırımların ne kadar telafi edici sorusuna yanıt aramışlardır. Çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımlarının terörizmle arasındaki ilişkiye bakılarak gelişmekte olan 67 ülke ve az gelişmiş 18 ülke baz alınarak 2005-2011 dönemini panel veri analizi ile incelemişlerdir. Sonuç olarak terörizm olgusunun dolaylı ve doğrudan yabancı yatırımları olumsuz etkilediği görülmüştür.

(Alpağut, 2021) yaptığı çalışmada, terörün ekonomik büyüme ve genç işsizlik arasındaki ilişkiyi panel var analiziyle incelemiştir. 2003-2018 arasını baz alan çalışmada, teröre farklı yer ve zamanda çokça maruz kalan 11 ülke seçilmiştir. Bunlar, İsrail, Libya, Filipinler, Nijerya, Yemen, Irak, Türkiye, Hindistan, Mısır, Afganistan ve Pakistan. Sonuç olarak, terörün işsizliği olumsuz etkilediği, terör ve büyüme arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır.

(F. Cengiz ve Çakmak, 2020) yaptıkları çalışmada, Ortadoğu’da yaşanan rejim değişikliklerinin İran, Mısır ve Libya açısından 2008-2017 Türkiye ve Dünya ekonomilerine etkilerine bakılmıştır. Ülkelerin ekonomik göstergeleri, dış ticaret verileri ve petrol fiyatları karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, etkilerin her ülke için aynı olmadığı İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiyi negatif etkilediği fakat Mısır için bu durum söz konusu olmadığı saptanmıştır.

(Ak, Dindar ve Altıntaş, 2017) yaptıkları çalışmada, Türkiye için terörizm ile iktisadi büyüme ilişkisini Tado ve Yamamoto’nun geliştirdiği nedensellik testi ile incelenmiştir. 1970-2014 arası verilerin bakıldığı çalışmada çift taraflı bir analiz ortaya çıkmıştır. GSYİH’den terörizme nedensellik rastlanmışken terörizmden GSYİH’ya bir nedensellik rastlanmamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGESEL İSTİKRARSIZLIK VE TERÖRÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

1. Türkiye Ekonomisi ve 1980 Sonrası

Türkiye için ekonomi kavramı, gelişmeler, krizler ve dalgalanmalar “gelişmekte olan ülke” konumunda olmasından dolayı yıllar boyunca mücadele verdiği bir alan olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye ekonomisi, gelişen dünya ekonomileri arenasında dışa bağımlılığının yüksek olması, ülke içi istikrarsız bir ortamında varlığıyla sürekli olarak ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır.

1.1. Türkiye Ekonomisi (1980 – 1990) ve 24 Ocak Kararları

Yakın tarihe bakıldığında özellikle 1970 sonrasında bu krizlerle mücadele için politikalar uyarlanmaya çalışılsa da küreselleşen dünya politikalarına ayak uyduramaması, dış borçlanmanın artması, enflasyonun %100’e ulaşması, ekonomik büyümenin sıfıra düşmesi gibi birçok ekonomik etkiyle karşı karşıya kalmıştır (Fırat, 2009:503).

Siyasi, ekonomik ve sosyal istikrarsızlığın olduğu bu ortam 24 Ocak kararlarının alınmasına sebebiyet vermiştir. 24 Ocak 1980 programı, Latin Amerika’da uygulanan Ortodoks İstikrar programına benzeyen IMF destekli bir programdır. Bu programı diğer ekonomi paketlerinden ayıran özellikler, ekonomik bunalımdan çıkaracak acil ve kısa vadeli olmasının yanında daha gelenekselleşmiş sanayileşme, dış ticarete değişikliği ve devlet müdahale sınırlılığın artmasının amaçlayan faktörleri içinde barındırmasıdır. Bu özelliklerle birçok yenilik sunarak Türkiye ekonomisini düzeltmeyi hedeflemiştir (Şahin, 2019:181).

Bunun yanı sıra döviz ve sermaye piyasalarının serbestleşmesi, kamu gücünü kırıp KİT’lerin özelleştirilmesi 24 Ocak kararının amaçlarındandır.

Enflasyon, büyüme, dış ticaret hadlerini düzeltmeyi hedefleyen bu programdan sonra faiz artışı, MB emisyon hacminin düşürülmesi ve kredi sübvansiyonlarıyla gibi önlemlerle TL'nin diğer para birimleri karşısında %48, 6 oranında devalüe edildiği görülmüştür. Bu önlemler ile dış ticaret, ödemeler dengesi, yabancı sermaye girişleri, ithalat ve ihracat gibi alanlarda iyileşmeler olmuştur (Karaçor ve Alptekin, 2006:308,309).

İhracata dayanan bu programla birlikte serbest piyasa ile dışa dönük bir ekonomi hedeflenmiştir. Bazı ekonomik alanlarda pozitif etki gösterse de özellikle finansal piyasalardaki serbestleşmenin hızlı ve istikrarsız olması, ekonomik politika araçlarıyla yönetilememesi, kurumsal yapı, devlet kalemi gibi alanlarda beklenen etkiyi negatif yönde etkilemiştir (Şahin, 2019:206).

Tüm bu yaşanan süreçte 24 Ocak kararlarının kısa süreli bir iyileşmeyle ekonomiye yön vermiş ama ilerleyen zamanlarda Türkiye ekonomisi için krizlerin tekrar başlamasına engel olamamıştır.

1.2. Türkiye Ekonomisi (1990 – 2000) ve 5 Nisan 1994 Kararları

1989 sonrası yaşanan ekonomik değişiklikler 5 Nisan kararları için önemli adımlar olmuştur. 1989-1993 arasında enflasyon ve dış ticaret arasındaki dengesizlik dış dengeyi olumsuz etkilemiştir. Dış borçlanma artmış, dış ticaret açığı 14,2 milyar dolar, cari işlemler açığının ise 6,4 milyar dolara kadar yükselmiştir. Aynı zamanda batı ekonomilerindeki durgunluk Türkiye verilerini olumsuz etkilemeye devam etmiştir (Balcı, 1997:84).

5 Nisan kararları devletin daha gözlemci, denetçi bir yerde durmasını öngörüyordu. Daha çok kamu açıklarının azaltılması, ihracat artışı, TL'nin değerinin artması yönünde kısa vadeli tedbirler söz konusu olmuştur (Köse, 2002:122).

Bu kararların sonuçları ise, büyüme olgusunun sağlıklı bir zemine oturtulamaması, büyüme rakamlarının giderek düşmesi, gelir dağılımındaki eşitsizliğin devam etmesi, uygulanan para politikaları enflasyonu ve büyümeyi aynı şekilde olumsuz etkileyerek ekonomik ve sosyal sorunlar devam etmiştir.

1.3. Türkiye Ekonomisi (2000 Sonrası) ve 2001 Krizi

Türkiye ekonomik krizlerle yıllarca mücadele eden bir ülkedir. Uygulanan her politika veya ekonomik paket temelleri sağlam olmayan Türkiye ekonomisini her defasında derinden sarstı. Yıllarca uygulanan politikaların çözünlüğü azalmış ve 2001 kriziyle birlikte yapacak bir şeyi olmayan Türkiye Serbest Kur Rejimi ve enflasyon hedeflemesi gibi politikalara geçmiştir (Akkaya ve Gürkaynak, 2012:94,95).

1990'lerden beri ekonomik göstergeler daima değişkenlik göstermiştir. Türkiye ekonomisinde 2000 yılında IMF destekli Stand-by anlaşması enflasyon düşürme programı ile sermaye ve enflasyonda iyileşmeler görülse de ithalat gibi önemli bir olgunun hızlandığı ve bu durum sonucunda dış açığın büyüdüğü, likidite sorunların arttığı bir ortama dönüşmüştür. Türkiye ekonomisinde tüm bunlar yaşanırken ülkede istikrarın kalmaması sosyal hayatın yanı sıra siyasi gerginliği de arttırmıştır. O dönemin yöneticileri arasında çıkan bu gerginlik devlet yönetiminde kriz olarak adlandırılmıştır. Bu krizle birlikte Türkiye borsalarında düşüş ve faiz oranlarında ciddi yükselmeler olmuştur. Finans alanı için önemli olan bankaların batmasıyla sonuçlanan bu kriz TL'nin değer kaybetmesine ve devlet borcunun artmasına neden olmuştur.

2001 krizinin başlamasıyla birlikte Türkiye güçlü ekonomiye geçiş programına geçmiştir. "Düzenleyici devlet" mantığıyla oluşan bu program ekonomiye güven vermeyi amaçlamıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının amacı enflasyonu düşürmek, işsizlik oranlarını azaltmak, dış ticaret dengesini koruyarak ekonomiye istikrar sağlamaktır (Taşar, 2010:77,78). Bu programla birlikte enflasyonu hedeflendiği gibi 2004 yılında tek haneli rakamlara indirmiş, cari ve dış açık azalmış, ihracatı arttırmıştır.

2002-2008 arasında Türkiye ekonomisinde iyileşmeler olmuştur. Büyüme istikrarlı biçimde yükselmiş, GSYİH %7 artmış aynı şekilde dış ticarete artışlar meydana gelmiştir.

2008 yılında ABD'de başlayan finansal kriz tüm dünya ekonomilerini etkisi altına alarak büyümüştür. Finans ve bankacılık sektörünü derinden etkileyen bu krizin Türkiye'ye de önemli yansımaları oldu. Kriz sonrası azalan fonların, Türkiye'nin dış

kaynak ihtiyacının fazla olmasından dolayı ekonomiye negatif bir etki yaratmıştır. Aynı zamanda Avrupa'nın bu krizden fazlaca etkilenmesi Türkiye'nin dış ticaretinin yavaşlamasına ve ekonomide durgunluğa neden olmuştur. Tüm bunların neticesinden riskli yatırımlardan uzak kalması ve sermaye yeterliliğın güçlü olmasından dolayı Türkiye bu krizden diğer ülkelere oranla daha az etkilenmiştir (Ertuğrul, İpek ve Çolak, 2010:62).

Tablo3. Türkiye'nin temel ekonomik göstergeleri (2007-2022)

DÖNEM	GSYH (Yıllık Reel Yüzde Değişim)	İşgücüne Katılım Oranı	TÜFE (2003=100, Dönem Sonu, Yıllık Yüzde Değişim)	Ortalama Dolar Kuru (TL)	İhracat (FOB, Milyon \$)	İthalat (CIF, Milyon\$)	Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)	Merkezi Yönetim Toplam Borç Stoku (GSYH'ye Oran)
2007	5,0	44,3	8,39	1,30	107.272	170.063	-46.831	37,6
2008	0,8	44,9	10,06	1,29	132.028	201.964	-52.917	38,0
2009	-4,8	45,7	6,53	1,55	102.143	140.929	-24.762	43,9
2010	8,4	46,5	6,40	1,50	113.883	185.544	-56.325	40,6
2011	11,2	47,4	10,45	1,67	134.906	240.839	-89.160	36,9
2012	4,8	47,6	6,16	1,79	152.462	236.544	-65.367	33,7
2013	8,5	48,3	7,40	1,90	161.481	260.823	-81.885	32,1
2014	4,9	50,5	8,17	2,19	166.506	251.141	-66.572	29,8
2015	6,1	51,3	8,81	2,72	150.981	213.619	-49.009	28,8
2016	3,3	52,0	8,53	3,02	149.246	202.189	-39.923	28,9
2017	7,5	52,8	11,92	3,65	164.495	238.715	-58.575	28,0

2018	3,0	53,2	20,30	4,81	177.169	231.152	-40.726	28,4
2019	0,8	53,0	11,84	5,67	180.835	210.344	-16.781	30,8
2020	1,9	49,1	14,60	7,01	169.637	219.517	-37.874	35,9
2021	11,4	51,4	36,08	8,89	225.215	271.425	-29.313	37,9
2022	5,6	53,1	64,27	16,56	254.192	363.712	-89.503	26,9

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Türkiye ekonomisinde 1980’den sonra mücadele ettiği krizler, uygulanan politikalar ve ekonomik programlarla istikrar sağlanmaya çalışılmıştır. Ekonomik açıdan 2008 krizinden sonra ekonomik göstergelerde azda olsa krizin etkisi görülmektedir. Özellikle GSYH’nın bir önceki yıla göre -4,8 olarak gerçekleşmesi, ihracatta azalma ve ithalatta artış görülmüştür. Uygulanan politikalar ve siyasi gerginlikler uygulanan yanlış politikalarla Türkiye ekonomisi yüksek enflasyon ve TL’nin diğer paralar karşısında ki değer kaybıyla mücadelesi devam etmektedir.

2. Türkiye’nin Ortadoğu ile Ekonomik İlişkileri

Ortadoğu’nun kilit isimlerinden olan Türkiye hem bölge içine hem de bölge dışına uyguladığı politikalar oldukça önemlidir. Türkiye’nin Ortadoğu’ya uyguladığı politikalarının etkenlerinde dış politika, jeopolitik yapı, kültür ve sınırlar faktörü etkilidir (Sinkaya, 2011b:80).

Türkiye, “çok boyutlu dış politika” anlayışıyla özellikle 2000 sonrası Ortadoğu’da yaşanan olayları ve komşu ilişkilerini baz alarak dengeli ve istikrarlı bir yaklaşım benimseyerek Ortadoğu’yu öncelik haline getiren vizyoner dış politika anlayışıyla ilerlemiştir. Özellikle bu durum ABD ve diğer ülkeler için sorun teşkil etmiş ve bu politikalardan rahatsız olmuşlardır (İnat, 2006:1).

Bu politikalardaki temel amaç bölgede barış ve istikrarın sağlanmasıydı. Bununla birlikte gelecek olan güven ortamıyla bölgesel iş birliğinin artması amaçlanmıştır. Ancak

2010’da başlayan Ortadoğu sorunları, halk ayaklanmaları ve Arap baharı gibi önemli etkenlerin yarattığı değişimler bu politikaların ve ilişkilerin olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur.

Ortadoğu’nun zengin doğal kaynaklarının olması ticaret bakımından bu bölgenin ilgi çekmesinin ve tercih edilmesinin nedenlerindendir. Osmanlı devletine dayanan Ortadoğu hakimiyeti aslında Türkiye’nin bu bölgeye her bakımdan tanıdık olduğunu göstermektedir (Cengiz ve Çakmak, 2020:7).

1980 sonrası Türkiye, ihracata dayalı ekonomi anlayışıyla dış dünyaya açılmayı amaçlayan bir ticaret anlayışı benimsenmeye başladı. Fakat Türkiye’de siyasi ve ekonomik çalkantıların olması Avrupa gibi önemli bir ticaret ortağıyla olan ticareti etkilemekteydi. Bu durumda 1980 sonrası Türkiye Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yla ihracat alanında ilerleyerek Avrupa yerine en büyük ticaret ortağı olmayı hedeflemiştir. Bu durum 1982’de istenildiği gibi gitmiş ve Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle birinci ticaret ortağı olmuştur (Aydın ve Aras, 2004:107,108).

1994-2001 arası yaşanan dönemsel krizler sebebiyle dış ticaret dengesinin bozulması Türkiye’nin ticaret yüzünü Ortadoğu’ya çevirmesine sebep olmuştur. 2001 krizi sonrası, sıkı para politikası ve Ortadoğu’yla düzene binen siyasi ilişkiler dış ticaret verilerinde artış sağlamıştır. 2008’de yaşanan finansal kriz sürecinden birçok ülke etkilenmiş ve Türkiye bu durumdan az hasarlı kurtulmak için Ortadoğu’ya yönelerek ticari ortaklığını en üst seviyeye ulaştırmıştır (Demir, 2020:3).

Süre gelen Türkiye ve Ortadoğu’da ki bu ılımlı hava Arap baharının başlamasıyla birlikte yerini belirsizliğe bıraktı. Bu hareket Suriye’ye yani Türkiye sınırına kadar gelmesiyle sosyal, siyasi ve ekonomik zorluğu da beraberinde getirdi. Arap baharıyla birlikte ekonomik ilişkiler zayıfladı hatta bazı Ortadoğu ülkeleriyle bitme noktasına geldi.

2.1. İsrail’in Kurulması ve Arap-İsrail Savaşı’nın Türkiye Ekonomisine Etkileri

İkinci Dünya savaşının bitmesiyle birlikte dünya devletlerinde önemli değişimler olmuştur. Ortadoğu ABD ve SSCB arasında iki blok haline gelmiştir. Türkiye’nin SSCB ile olan ilişkilerinin bozulmasının ardından Ortadoğu politikaları da etkilenmiştir. 1945-

1947 arasında Türkiye Arap coğrafyasıyla ilişkilerini olumlu bir şekilde yürütse de 1947 itibariyle bu durum tam tersine dönmüştür. Özellikle 1949'da Türkiye'nin İsrail'i devlet olarak tanınması ve birçok nedenle birlikte başta Mısır ve Suriye olmak üzere birçok Ortadoğu ülkesiyle ilişkileri bozulmuştur (Kurt, 2018:89,90).

Türkiye'nin İsrail'i devlet olarak tanınmasından sonra İsrail ile olan ilişkilerini gizli tutan bir politika izlemiştir. 1990 sonrası değişen bu durum Ortadoğu barış süreciyle birlikte gelişerek ikili ilişkinin işbirliğiyle devam ettiği bir sürece dönüşmüştür. İki ülke arasında ki en net siyasi krizin, Filistin davasıyla devam etmesi ve Mavi Marmara olayı ile 2010 yılında bu durum zirve yapmıştır. Siyasi krizin bu denli yüksek olduğu ortamda bile Türkiye İsrail'le ticaretini sürdürmüştür. Bu durumun asıl nedeni 14 Mart 1996'da imzalanan STA; Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Antlaşmasıdır. Bu antlaşmayla İsrail savunma sanayisi Türkiye'nin en önemli ticari ortağı olma özelliğini taşımasına sebep olmaktadır (Sarıaslan, 2019:1067,1078).

2.2. Petrol Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri

1973 OAPEC'in batılı devletlere ve ABD'ye petrol ambargosuyla başlayan bu kriz, Türkiye ekonomisini de oldukça etkilemiştir. Türkiye'nin sanayileşme sürecinde petrol çok önemli bir faktördür. Petrol fiyatlarının hızlı bir şekilde artması sonucunda özellikle 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ile birlikte ABD'nin ve Avrupa devletlerinin ambargolarıyla Türkiye ekonomisi o dönemde ciddi sarsılmalar geçirerek kötüye gitmiştir (Altaşlı ve Işık, 2017:570).

1973 Petrol krizi, Türkiye açısından maliye politikaların etkisinin azaldığı, kamu harcamalarının arttığı ve Türkiye ekonomisine stagflasyon gibi bir kavramın kazandırıldığı bir süreçtir. Petrol fiyatlarındaki artış, girdi maliyetleriyle birlikte yaşanan arz şoku, toplam arzı azaltmış, fiyatları yükselterek istihdam ve gelir düzeyinde bozulmalara ve ekonomide ciddi durgunluklara neden olmuştur (Çoltu ve Öztürk, 2018b:6,8).

Hızla ve ciddi düzeyde artan ham petrol fiyatları Türkiye'yi kredili petrol alımı yoluna itti. Türkiye'nin ekonomik gücü, ihracatı ve döviz girdileri petrol için yetersiz

kaldı. Türkiye mecburen Arap ülkelerinden kredi yoluyla petrol alma yoluna gitti. Kıbrıs Barış Harekâtının o dönemde ki maliyetlerini oldukça hisseden Türkiye, petrol faturalarını ödeyebilmek için Ortadoğu ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini iyileştirme yoluna gitti. Arap ülkeleriyle başlayan bu olumlu ve yakın süreç Türkiye'nin petrol krizinden diğer ülkelere göre nispeten daha az etkilenmesine neden olmuştur. Gelişen ilişkiler için atılan en önemli adım 1973'te Irak'la imzalanan Ham Petrol Hattı Anlaşmasıdır. Bu anlaşmayla birlikte Kerkük-Yumurtalık boru hattının 1977'de kullanıma açılması sayesinde Türkiye'nin petrol ihtiyacının 2/3'ünü karşılayarak 10 milyon \$'lık geçiş hakkı ve 14 milyon ton ham petrol hakkı gibi olumlu durumlar yaşanmıştır. Bunların yanı sıra Türk inşaat sektörüne ve Türk işçileri için yeni bir alan oluşturmıştır (Sırım, 2018:5758).

Bu olumlu durumun yanında istenilmeyen durumların gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. (Uzunkaya ve diğerleri, 2019) ' da yaptığı çalışmada petrol krizinin Türkiye'ye etkilerini şöyle özetlemiştir:

- Türkiye petrol ithal eden ülke konumunda olduğu için ithalat rakamları artmış ve akabinde dış ticaret açığı oluşmuştur.
- O dönemde Kıbrıs Barış Harekâtının etkisiyle Turizm gelirleri azalmıştır ve bütçe açıkları ciddi seviyelere gelmiştir.
- 1972'de %7.42 olan büyüme rakamı kriz sonrasında %3.2'ye gerilemiş, enflasyon oranı ise %10.9'dan %30 seviyelerine kadar çıkmıştır.

2.3. İran-Irak Savaşının Türkiye Ekonomisine Etkileri

Osmanlı sonrası Lozan ile başlayan Türkiye ve Irak ilişkisi, güçlü devletler altında ekonomik ve güvenlik sorunları çerçevesinde özellikle Musul meselesiyle başlamış ve gelişmiştir. 1960'a kadar ılımlı olan bu ilişkilerin SSCB'nin bölgesel baskısının ve etkisinin artması, Körfez krizi, Kürt meselesi gibi faktörlerle farklı bir boyut kazansa da özellikle Türkiye toprak bütünlüğü endişesiyle yaşanan olaylara temkinli yaklaşmıştır. İran-Irak savaşına ise Türkiye'nin tutumu tarafsız olma yönünde olmuştur (Yücealtay, 2022:28,30).

Türkiye’de ekonomik ve siyasi krizlerin yaşandığı 1980 dönemine gelen bu savaş Türkiye ekonomisini için etkileri olması kaçınılmaz olmuştur. İhraç koridoru niteliği taşıyan Türkiye savaş sırasında tarafların mal ihracı açısından taşıma ve ulaşım rotası haline gelmiştir. Savaş yüzünden bu iki ülkenin kaynaklarının heba olması Türkiye’de ki malları daha ucuz ve cazip hale getirmiştir. 1985 yılında Türkiye’den Irak’a ihracatı savaş öncesi 135 milyon dolar iken 961 milyon dolara ve Irak’ın Türkiye’ye ihracat payının %4,6’dan %12’ye çıktığı görülmüştür. Her ne kadar olumlu bir hava görülse de sonradan bu durum tam tersine dönmüştür. Kerkük-Türkiye arasındaki ikinci petrol boru hattının yapılmış ve İran’a bu bölgeye saldırmaması gerektiğini söylenmiştir. Savaş sonrası Saddam Hüseyin’in tutumu değişmiştir. Türkiye’yle olan ticari ilişkide, Türkiye’nin yüksek fiyat uyguladığı ve Irak için kredilerin arttırılma isteğine kayıtsız kalması Irak’a yapılan ihracatta ciddi düşüslere neden olmuştur. İkinci Körfez Savaşı öncesi Türkiye ihracatı gerilemiştir. Savaş sonrası kontrolün azaldığı bu coğrafyada PKK varlığını arttırmış ve Türk kuvvetlerine ciddi saldırılar gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu savaş sonrası göç alanında da Türkiye önemli dersler vermiştir. 1988’de 60.000 mülteci Türkiye’ye geçmiş ve bu da Kürt mülteci sorunuyla Türkiye’yi baş başa bırakmıştır (Yaycı, 2019:333,334).

Savaşın başlarında Türkiye ekonomisi için olumlu bir durum gözükse de 1985 sonrası bu durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Petrol tankerlerine saldırı, petrol sevkiyat sıkıntısı ve tehditleri, Türk sürücülerin öldürülmesi Türkiye için zor süreçlerin başladığını göstermiştir. Savaş sonrası ekonomik olarak Türkiye çok fazla zarar görmüştür. Türkiye Sınırlarında başlayan ve büyüyen terör olgusuna maruz kalmış ve yıllarca mücadele edeceği bir alana sürüklenmiştir (Özdemir, 2020:63).

2.4. Kuveyt’in İşgali ve Körfez Savaşının Türkiye Ekonomisine Etkileri

1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgalinden sonra dünya piyasaları oldukça etkilenmiştir. Özellikle petrol borsalarını ve hisse senedi fiyatlarını büyük ölçüde etkileyen bu olayla birlikte BM Güvenlik Konseyi Irak’ın geri çekilmesini istemesiyle ekonomik ambargo uygulamaya koymuştur. Türkiye bu konuda hemen taraf belirterek BM kararlarına uymuş ve yürürlüğe koymuştur. Bu ambargoyla Türkiye, Irak ve Kuveyt’e ciddi yaptırımlar

yapmıştır. İlk olarak TCMB, Irak ve Kuveyt dinarı ‘‘döviz efektif’’ alış ve satışını durdurmuş, ticari faaliyetleri sınırlamış ve sınırdan geçecek sağlık malzemeleri taşıyan tırların geçişine izin vermemiştir. Petrol yüklemelerini de durduran Türkiye, Irak ve Kuveyt’le olan tüm ticari faaliyetlerini ve tüm mal varlıkları dondurmıştır. Destekleme Fiyat İstikrar Fonu kararına geçici maddeler eklenerek Petrol ithalatında kısıtlamaya gidilmiştir (Erdoğan, 2018:35,36).

Körfez savaşı Türkiye ekonomisinde ihracatta azalmalara neden olmuştur. 1990’da Irak’la beklenen ihracat oranı Türkiye’nin toplam ihracat oranında %8,1’i tekabül etmektedir. Bu durum beklenen ihracattan düşük gerçekleşmesiyle birlikte Türkiye’nin o dönemde ihracatta net kaybının 822 Milyon Dolar olduğu saptanmıştır. Aynı zamanda bu savaş Türkiye’nin kara taşımacılığını, müteahhitlik hizmetlerini ve petrol fiyatlarını oldukça etkilemiştir (Ulutaş, 2006:73,79).

2.5. Arap Baharının Türkiye Ekonomisine Etkileri

Ortadoğu’da son 13 yılda yaşanan ve büyüyen terör olayları bölge ülkeleri açısından da hissedilmiştir. Tunus’ta başlayan halk ayaklanmaları Ortadoğu coğrafyasını etkisi altına alarak Arap baharına neden olmuştur. Bu etkiyle birlikte Suriye’de milyonlarca insanın ölümüne ve göç etmesine sebep olan olaylar aynı şekilde Mısır’ı ve Libya’yı dış müdahalelerle iktidar değişikliklerine maruz bırakmıştır. Bütün bunların ışığında 2000’li yılların başında yeni politikalarla ekonomik ve siyasal bakımından yüzünü Ortadoğu’ya çeviren Türkiye son yıllarda yaşanan terör olaylarından etkilenmiştir.

2.5.1. Türkiye ile Mısır Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Mısır ile Türkiye arasında 1925’te kurulan diplomatik ve ticari ilişkiler zaman içinde aksamalar göstermekle birlikte devam etmektedir. Türkiye ve Mısır arasında tarihsel bağlar vardır. Beşyüz yıllık dinî ve tarihsel bağlar ülkeler arasındaki siyasi ve ticari bağları olumlu yönde etkilemektedir.

Tablo4. Türkiye-Mısır arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019)

	İHRACAT	İTHALAT
2010	2.250.576.879	926.476.321
2011	2.759.311.302	1.382.216.480
2012	3.679.194.873	1.342.050.598
2013	3.200.362.079	1.628.868.451
2014	3.297.538.386	1.434.472.432
2015	3.124.967.526	1.215.905.094
2016	2.732.926.423	1.443.397.200
2017	2.360.734.145	1.997.503.294
2018	3.055.558.123	2.190.936.574
2019	3.508.812.771	1.903.804.826

Kaynak: Bm Comtrade Veritabanı

Türkiye ve Mısır arasındaki dış ticaret rakamlarında Arap baharının etkisinin az hissedildiği görülmektedir. Diğer ülkelere oranla ticaret akışının bu iki ülke için daha olumlu olduğu ve istikrar sağladığı göze çarpmaktadır. 2010 sonrasında ihracat ve ithalat rakamları artmaya devam etmiştir. 2016 yılında ihracatta bir azalmanın olduğu bunun daha sonrasında aynı seviyeye yükseldiği görülmektedir.

2.5.2. Türkiye ile Libya Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile Libya arasındaki ilişkiler oldukça uzun zaman öncesine dayanmaktadır ve iki ülke arasında sürdürülebilir bir uluslararası politika vardır. Libya'yla olan tarihi bağlar nedeniyle diğer Arap ülkelerine göre farklı bir ortak mirası paylaşmaktadır. Libya'da özellikle 1970'li yıllarda sonra Türk müteahhitlik firmalarının yoğun olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir.

Tablo5. Türkiye-Libya arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları)(2010-2019)

	İHRACAT	İTHALAT
2010	1.932.370.242	425.652.133
2011	747.629.415	139.762.758
2012	2.139.439.617	416.151.649
2013	2.753.095.645	303.957.159
2014	2.059.898.194	243.756.449
2015	1.420.086.912	195.795.977
2016	906.107.194	161.021.128
2017	880.729.072	247.965.471
2018	1.498.515.942	367.009.858
2019	2.069.600.508	483.501.799

Kaynak: Bm Comtrade Veritabanı

Türkiye ve Libya'nın ticaret akışı Arap baharından oldukça etkilenmiştir. 2010 sonrası Libya'da ki politik istikrarsızlık ve Arap baharının sonuçları 2011'de Türkiye açısından bir önceki yıla göre azalış oranı ile görülmektedir. 2011 yılından bir önceki 2010 yılına göre ihracat ve ithalat oranlarında ciddi düşüşler ve değişimler olmuştur. 2012'de ihracatın 2010 yılındaki seviyeden daha iyi bir konuma geldiği, 2016-2018 arasında bu oranın tekrar düşüş eğilimine girdiği saptanmıştır.

2.5.3. Türkiye ile Irak Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Irak ile olan sınırimız Türkiye, Irak ve İngiltere arasında imzalanan 5 Haziran 1926 tarihli “Ankara Hudut ve Münasebat-ı Hasane-i Hemcivari Antlaşması”yla sağlanmıştır. 2012 yılında Irak hükümeti Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarını Irak'ın egemenliğine bir tehdit olarak gördüğünü belirtti. Ticari ilişkilere bakıldığında Türkiye-Irak ikili ticaret hacmi 2021 yılında 19,5 milyar ABD Doları olmuştur. Irak, 2021 yılında ülkemizin beşinci en büyük ihracat pazarı konumundadır.

Tablo6. Türkiye- Irak arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019)

	İHRACAT	İTHALAT
2010	6.036.362.316	153.475.601
2011	8.310.129.576	86.753.336
2012	10.822.143.970	149.327.537
2013	11.948.905.271	145.684.219
2014	10.887.825.788	268.544.114
2015	8.550.946.851	296.505.275
2016	7.636.669.605	836.297.676
2017	9.054.612.317	1.527.572.935
2018	8.350.701.989	1.420.433.371
2019	10.223.404.727	2.678.192.909

Kaynak: Bm Comtrade Veritabanı

Türkiye ve Irak arasındaki ihracat ithalat rakamları Arap baharından çok etkilenmediği, hatta 2010-2019 arası dış ticaret verileri Türkiye açısından kazançlı bir ticaret olduğunu göstermektedir. İthalat bakımından en önemli kırılma Arap baharının da başladığı 2011 yılında olmuştur. Bu önemli düşüşten sonra veriler yükselme eğilimine geçmiştir. 2016 yılında ihracatın tersine ithalatta önemli bir artış gözlenmiştir. 2019 yılında ihracat gibi ithalat da önemli düzeyde artmıştır. Dış ticaret bu iki ülke arasında istikrarlı bir ivmeyle devam etmektedir.

2.5.4. Türkiye ile Suriye Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Suriye’de ki 2011 yılında başlayan ayaklanmalar ve iç savaştan en çok etkilenen ülke Türkiye’dir. 2010-2019 yılı Türkiye Suriye ticari ilişkilerine baktığımızda iki ülke arasındaki gerginliğin doğurduğu yaptırımlar ticareti olumsuz etkilemiştir (Karakoyun, Özbek ve Demircan 2010b:225).

Tablo7. Türkiye - Suriye arası ithalat ve ihracat rakamları (ABD doları) (2010-2019)

	İHRACAT	İTHALAT
2010	1.844.604.582	452.493.426
2011	1.609.861.216	336.646.450
2012	497.960.228	67.448.462
2013	1.024.473.298	84.909.318
2014	1.800.962.479	115.498.978
2015	1.522.627.212	51.506.053
2016	1.321.981.350	65.388.846
2017	1.363.165.167	70.560.814
2018	1.345.943.792	69.388.867
2019	1.730.741.396	117.715.598

Kaynak: Bm Comtrade Veritabanı

İki ülke arasındaki ticaret hacminin 2012’de en düşük seviyeye düşmesi Türkiye’nin Suriye’yle ihracatın düşmesiyle sonuçlanmıştır. Yıllar açısından verilerin toparlandığı ama 2010 yılındaki seviyeye ulaşmadığı görülmektedir. Yıllar bazında

ihracatın ithalattan daha fazla olması nedeniyle 2010-2019 yıllarında Türkiye Suriye arasındaki ticarete Türkiye kazançlı çıkmaktadır.

3. Türkiye'nin Balkanlar ile Ekonomik İlişkileri

Balkanlar Osmanlı hakimiyeti altındayken oluşturduğu yumuşak güç sayesinde iç ve dış ilişkilerde barış ve istikra içinde yaşamıştır. Türkiye'nin batıya açılan kapısı olan Balkanlar, soğuk savaş sonrasında istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Jeolojik olarak Türkiye Balkanlarda yaşanan olaylara kayıtsız kalması mümkün olmamıştır. Türkiye siyasi, güvenlik ve ekonomik anlamda ‘‘çokluk ‘‘ algısını ekleyerek bu bölgenin yapısını milliyetçi mantığıyla değil daha yumuşak bir çerçevede ilişkisini dengelemiştir (Karagül, 2014:87).

Yakın tarih açısından coğrafi ve kültürel olarak yakın olan Türkiye ve Balkanlar ekonomik olarak da etkileşimi geçmişe dayanmaktadır. 1980 sonrasında Balkanların dışa açık bir ekonomik politika benimsemesi ve Türkiye'nin 24 Ocak kararlarıyla birlikte Liberal ekonomi olgusuyla Türkiye ve Balkanlar arasında olumlu bir tablo göze çarpmaktadır.

1990 öncesi gelişen ‘‘karşılıklı ticaret’’ anlayışıyla özellikle tarım alanında politikalar benimsenmiştir. Balkan ülkeleriyle olan ilişkiler bürokrasi için önemlidir. Bundan dolayı mutabakatlar ikili antlaşmalar ve hukuki metinler ile bu ilişkiler güçlendirilmiştir. 2000 sonrasında ‘‘Komşu ve Çevre Ülkelerle Ticareti Geliştirme Stratejisi’’ ile devam eden ilişkiler serbest ticaret antlaşmasıyla iki ülke arasında ekonomik ilişki artmıştır. Ancak Balkan ülkelerinin Avrupa birliğine tam üye olmalarıyla serbest ticaret antlaşmaları devre dışı kalmış ve Türkiye ekonomisi için olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Aytüre ve Berki, 2015:204,210).

(Kalaycı ve Aytekin, 2016:111,112) yaptıkları çalışmada son yıllarda Türkiye ve Balkanların ticaret ortaklığının artan bir eğilimini şu maddelerle desteklemektedirler. Ekonomide dışa açılım faydalarını gören Türkiye ve balkan ülkeleri TASAM raporuna göre,

- Kosova ve Türkiye arasında 2015 yılında 300 milyon avroya yakın ticaret oluşmuştur.
- Bosna-Hersek Türkiye'nin 9. Büyük ticaret ortağıdır. Bu iki ülke arasında elektrik enerjisi, tarım, mineral yakıtlar, kağıt, mobilya gibi ticaret söz konusudur.
- Makedonya ve Arnavutluk'tan metal, havayolu, demir-çelik, eğitim gibi alanları kapsayan bir ticaret ve yatırım anlayışı benimsenmiştir.
- Bir diğer önemli veri ise, Türkiye ve Makedonya arasında her yıl demir-çelik ithalatı 25 milyon doları aşarak gerçekleşmektedir.
- Yurtdışı yatırım alanının 2004-2013 arasında fazlalaştığını ve 33 milyar dolarlık bu stokun %5,2'sinin Balkanlara yönelik olduğu görülmektedir.
- 2014 sonrasında 12 Balkan ülkesi ve Türkiye ticareti 21 milyar dolar olmuştur. Türkiye'nin Balkan ülkelerine ihracatı 7 milyar dolar, ithalat ise 11,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.
- 500 milyarlık bir ihracat hacmi olan Balkan ülkelerinin Türkiye'nin ihracatı bu bölgelere 20 milyar doları bulmuş, ithalat ise 15 milyar doların üzerinde seyretmiştir.

Tablo8. Türkiye ve Balkan ülkeleri dış ticaret rakamları (2013-2022)

	İHRACAT	İTHALAT
2013	9 105 627	11 735 809
2014	9 829 478	12 022 418
2015	8 991 715	8 135 923
2016	9 958 193	7 072 545
2017	11 700 203	8 792 587
2018	13 782 757	8 702 209
2019	14 054 466	8 009 622
2020	13 183 156	7 677 217
2021	18 702 200	9 967 614
2022	22 524 424	10 328 396

Kaynak: World Bank

Türkiye ve Balkan ülkelerinin arasında dış ticaret her zaman önemli olmuştur. Coğrafi yakınlık ve komşu ülkeleriyle ticaret anlayışı oldukça önemlidir. 2014 sonrası ithalatta azalma görülse de sonraki yıllarda düzenli artış ve azalış söz konusudur. Gelişen ve büyüyen Türkiye Balkan Ülkeleri ticaretinde en yüksek rakamları 2022’de olmuştur.

4. Türkiye’nin Kafkaslar ile Ekonomik İlişkileri

Jeostratejik ve jeopolitik konumu gereği Türkiye Kafkaslar bölgesiyle daima ilişkide olan bir ülkedir. Sovyetler cumhuriyetinin varlığından beri Türkiye ve Transkafkasya Kars antlaşmasıyla beraber gelişim çabaları irdelenmiştir (Yavuz, 2002:111,112)

Güney Kafkasya ve Türkiye arasındaki ilişkiyi SSCB’nin dağılmasından sonra daha aktif olduğunu söylemek mümkün. Ermenistan ve Gürcistan Türk dış politikalarının

dışında kalmış, Azerbaycan'daki Türkî devletler ile yakınlaşmayı seçmiştir. Daha çok kimlik ve akrabalık üzerine kurulmayı amaçlayan bu politikaların Türkiye ve Güney Kafkasya arasındaki ilişkileri sınırlamıştır. 2002 sonrası iktidara gelen Adalet Kalkınma Partisi Türkiye ve Kafkasya ilişkilerine yoğunlaşmıştır. Komşularla olan ilişkileri “stratejik derinlik” ile yeniden yoğunlaştırmayı amaçlanmıştır (Görgülü ve Krikorian, 2006:1,2).

2000’li yılların başından itibaren Güney Kafkasya’yla bile ticaret hacminin yüksek ve dikkat çekici seviyelere ulaşmıştır. Bölgesel güç varlığının bir yöntemi olan bu durum Türkiye’nin kendisini enerji dağıtım merkezi olarak konumlandırmasıyla, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının varlığı, karayolu ağları ve demir yolu gibi sebeplerle hızla gelişen ekonomik ve ticari ilişkilerle günümüze uzanan bir süreç girilmiştir. Bu durum sonrası Türkiye’nin o bölge için önemini artmış ve bölgede aktif bir rolü üstelenen ülke konumuna gelmiştir (Çelikkpala, 2010:100).

Tablo9. Kafkas ülkeleri ve Türkiye ihracat rakamları (2013-2022)

	Gürcistan	Azerbaycan	Ermenistan
2013	1 409 043	3 174 497	134
2014	1 611 346	3 061 218	24
2015	1 258 059	2 092 207	135
2016	1 315 739	1 387 886	416
2017	1 337 800	1 476 522	433
2018	1 438 618	1 701 927	121
2019	1 578 014	1 788 397	19
2020	1 461 257	2 085 340	872
2021	1 703 745	2 342 789	2 342
2022	2 399 937	2 504 602	3 584

Kaynak : World Bank

Tablo10. Kafkas ülkeleri ve Türkiye ithalat rakamları (2013-2022)

	Gürcistan	Azerbaycan	Ermenistan
2013	241 236	612 678	437
2014	275 018	482 576	1 358
2015	274 975	357 093	1 104
2016	227 787	328 044	1 502
2017	219 607	384 146	2 294
2018	258 701	408 428	2 110
2019	272 350	411 022	2 665
2020	348 884	410 710	3 352
2021	470 851	751 290	3 684
2022	872 536	836 443	8 706

Kaynak : World Bank

Azerbaycan ticari ortaklarıyla en yakın ilişkiyi Rusya, Hırvatistan, İsrail ve Türkiye'yle kurmuştur. SSCB'den ayrıldıktan sonra 1996'dan itibaren ticarete büyüme gösteren Azerbaycan Türkiye'yle 2021'de 2,34 milyar dolarlık ihracat, 751 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Yıllık ihracatının %12,69'unu Türkiye'yle yapan Azerbaycan ithalat açısından da 1,8 milyar doları aşan bir ticaret payına sahiptir. 37. en büyük ticaret ortağı olan Azerbaycan'la ticaret son 5 yılın verileriyle ihracatın yıllık %12 ithalatın ise %16 ortalama büyümeyle devam etmektedir (www.kolayihiracat.gov.tr).

Ermenistan ve Türkiye arasındaki ticaret yoğunluğu 2022 yılında 324,5 milyon dolarlık bir artışla geçen yıla göre 4,4 kat artmıştır. 2021 yılında gerçekleşen ambargonun etkisiyle 73 milyon dolar olan ithalat hacmi 263,3 milyon dolara, ihracat ise 139 kat artarak 61,2 milyon dolara kadar yükselmiştir (https://www.ermenihaber.am/tr/news/2023/03/02/Ermenistan-T%C3%BCrkiye-ekonomi-ticaret/244886).

Türkiye'nin en büyük ikinci ticaret ortağı olan Gürcistan'da 2 bine yakın Türk menşeli şirket bulunmaktadır. Türk firmaları 4,8 milyar dolar değerinde projeleriyle enerji santrali alanında %34'lük payla yüksek bir ticari alan oluşturmuştur. 2017'de yapılan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ticarete aracılık etmiştir. Gürcistan ile imzalanan Serbest Ticaret anlaşması TİKA ile Gürcistan ve Türkiye arasında bugüne kadar 600'den fazla proje yaparak 33 milyon bir harcama oluşturmuştur (<https://www.mfa.gov.tr/gurcistan-ekonomisi.tr>“Gürcistan Ekonomisi”). Gürcistan ve Türkiye arasında 2019 yılı itibariyle 1,6 milyar dolarlık ihracat ve 272 milyon dolarlık bir ithalat gerçekleşmiştir. 1,8 milyar dolarla Türkiye'nin ticaret ortağı olan Gürcistan 43. en büyük ortaklarından biridir (<https://www.kolayihracat.gov.tr/ulkeler/gurcistan>).

5. Terörün Türkiye Ekonomisine Etkisi

Türkiye bölgesel ve bölge dışı müdahalelerin çokça olduğu bir ülke olmuştur. Tarihi boyunca içte ve dışta oluşan terör yapılarını ve terörizmle mücadele etmiştir. Cumhuriyet döneminden itibaren kökleşen bu yapı 1960 sonrası gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Krizlerin ve istikrarsızlığın fazla olduğu Türkiye'de, 1980 askeri darbe, sağ-sol çatışmaları, PKK kaynaklı etnik terörizm, Körfez savaşlarıyla devam eden radikal terörizm ve Arap baharıyla başlayan DAİŞ terör örgütünün varlığıyla Cumhuriyet tarihinden itibaren ve hala devam eden terörizm Türkiye'de varlığını ve şiddetini devam ettirmektedir (Ak, Dindar ve Altıntaş, 2017:21,22).

Tablo11. Türkiye'nin Dış Ticaret Rakamları (1965-2022)

Yıllar	Enflasyon	İşsizlik	Büyüme	Yıllar	Enflasyon	İşsizlik	Büyüme
1965	10,8	-	2,82353	1994	146,5	8,58	-4,66815
1966	-1,7	-	11,21282	1995	65,6	7,64	7,878267
1967	8	-	4,73251	1996	84,9	6,63	7,379664
1968	6	-	6,777996	1997	91	6,84	7,577664
1969	5,2	-	6,777996	1998	54,3	6,89	2,40415
1970	6,1	-	3,233509	1999	62,9	7,69	-3,26317
1971	23	-	5,566695	2000	32,7	6,5	6,93324
1972	14,9	-	7,425788	2001	88,6	8,38	-5,75001
1973	29,1	-	3,262335	2002	30,8	10,36	6,447722
1974	19,1	-	5,594474	2003	13,9	10,54	5,763206
1975	10,4	-	7,174113	2004	13,8	10,84	9,795936
1976	19,1	-	10,46118	2005	2,66	10,64	8,992305
1977	36,1	-	3,40667	2006	11,58	8,72	6,947988
1978	48,8	-	1,502933	2007	5,94	8,87	5,043508
1979	81,4	-	-0,62411	2008	8,11	9,71	0,815025
1980	94,7	-	-2,44735	2009	5,93	12,55	-4,82315
1981	25,6	-	4,856649	2010	8,87	10,66	8,427104
1982	24,8	-	3,563228	2011	13,33	8,8	11,20011
1983	40,1	-	4,971081	2012	2,45	8,15	4,788493
1984	53,5	-	6,712016	2013	6,97	8,73	8,485817
1985	38,2	-	4,241336	2014	6,36	9,88	4,939715
1986	24,5	-	7,012031	2015	5,71	10,24	6,084487
1987	48,9	-	9,485539	2016	9,94	10,84	3,323084
1988	69,7	-	2,320737	2017	15,47	10,82	7,501997
1989	68	-	0,290244	2018	33,64	10,89	2,979885
1990	49,3		9,266147	2019	7,36	13,67	0,78361
1991	63,2	8,21	0,720279	2020	25,15	13,11	1,940032
1992	65,7	8,51	5,035635	2021	79,89	11,98	11,3535
1993	64,8	8,96	7,651265	2022	97,72	10,03	-

Kaynak: Wikipedia 2023, Worldbank

Türkiye'nin tarihi boyunca maruz kaldığı terör olgusunun yıllar içinde etkisine baktığımızda askeri darbenin olduğu ve PKK etki alanların fazlaştığı yıl olan 1980'de ekonomik verilerin istenilmeyen durumlara geldiği saptanmıştır. İlgili yılda enflasyonun (1979-1980)'de 94,7 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde büyüme oranlarının da negatif değer vererek -2,45 olarak tamamlamıştır. Körfez savaşının yaşandığı ve etnik bir terör algısının fazlaştığı yıl olan 1991 sonrası büyüme bir önceki yıla göre ciddi bir düşüşle

0,72 olarak gerçekleşmiştir. Arap baharının başlamasıyla Türkiye birçok olguya maruz kalmıştır. DAİŞ'in yapılanması terör saldırılarını arttırırken aynı zamanda Suriye'den gelen göçle baş başa kalmıştır. 2012 bu etkiyi 4,78 büyüme oranının bir önceki yıla göre fazlaca düştüğü saptanmıştır.

6. Türkiye’de Askeri Harcamaların Ekonomiye Etkisi

Türkiye ile ilgili analize geçmeden önce konuyla ilgili literatür çalışmasına bakmak faydalı olacaktır. Literatür taraması hem literatürde ki eksikleri görmek hem de kullanılacak modele ilişkin bilgi sağlaması açısından önemlidir. Literatürde askeri harcamalar, ekonomik büyüme ve işsizlik üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. Çalışmada askeri harcamaların büyüme ve işsizlik arasına da ki ilişkiyi inceleyen çalışmalar araştırılmıştır.

Cappelen ve diğ. (1984) yaptıkları çalışmada, 17 OECD ülkesi için kullanılan veriler ile 1960-1980 dönem arası incelenmiştir. Askeri harcamaların yatırım üzerinde olumsuz etkisi saptanmıştır. Bu iki etkinin ekonomik büyüme üzerinde tam tersi bir etkisi vardır. Net etki şudur askeri harcamaların, tüm ülke örneği için ekonomik büyüme üzerinde genel olarak olumsuz bir etkisi vardır.

DeRouen Jr (1994) çalışması, askeri harcamalar dikkate alarak zamanla “silahlar ve büyüme” arasında hem genel hem de dışsal etkilerine bakmıştır. Bulgular, savunma harcamalarının hem olumlu hem de olumsuz olduğunu göstermiş, Latin Amerika'da ekonomik büyümeyi etkilemektedir, ancak net bir olumlu etki de saptanmamıştır. Dunne (2002) çalışmasında, askeri harcamaların ekonomik etkileri konusundaki tartışmaya katkıda bulunmuştur. Küçük sanayileşen ekonomilerde ekonomik büyümeye odaklanılmıştır. Sonuç olarak askeri harcamaların büyüme ve yatırım üzerindeki olumsuz etkisinin varlığı saptanmıştır.

Dunne ve Smith (1990) makalesi, basit dinamik indirgenmiş formdan elde edilen kanıtları ele almaktadır. ABD ve İngiltere için uzun tarihsel serileri ve 11 OECD ülkeleri savaş sonrası verileri bir araya getirilmiştir. Çalışmada askeri harcamaların işsizlik oranı

payının üzerinde önemli bir etkisi olmadığı saptanmıştır. Payne ve Ross (1992) savunma harcamalarının sınırsız bir vektör kullanarak 1960: 1'den 1988: 1'e kadar üç aylık bir zaman dilimini kapsayan işsizlik oranları incelenmiştir. Sonuçları, savunma harcamaları ve işsizlik oranı arasında her iki yönde de nedensel bir ilişki olmadığını göstermiştir. Hooker ve Knetter (1994) yaptıkları çalışmada işsizliğin askeri tedarik harcamalarına tepkisini tahmin etmek için 30 yıllık bir örneklem kullanmışlardır. Başlıca bulguları, tedarik harcamalarındaki değişikliklerin işsizliği önemli ölçüde etkilediğidir. Askeri sektöre büyük ölçüde bağımlı olan ve bu tür büyük değişikliklere tabi olan devletler ve eyaletler arasındaki bu varyasyon işsizlik etkisinin mevcut düşüşü için tahmini toplamın yaklaşık % 40'nı eklediği saptanmıştır.

Paul (1996) yaptığı çalışmada, 1962-1988 döneminde 18 OECD ülkesinde üç denklemlilik bir model tahmin etmiştir. Savunma harcamalarının Almanya ve Avustralya'daki işsizlik oranı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, Danimarka'da ise istihdamda düşüş olduğunu saptamıştır. Avustralya, Almanya ve Belçika'da savunma dışı harcamalar ve işsizlik oranı nedensellik olarak bağımsızdır. Savunma harcamaları Birleşik Krallık'ta ki işsizlik oranındaki değişikliklere yanıt olarak bir istikrar aracı olarak hareket eder. İşsizlik oranı ile her iki harcama türü arasındaki önemli nedensellik ilişkisi olan ülkeler: Japonya, Hollanda, İtalya, İspanya, Avusturya, Yeni Zelanda, İsveç, Kanada ve ABD.

Dunne ve Watson (2000), Güney Afrika'da askeri harcamalar ve imalat istihdamı ilişkisini incelenmiştir. Askeri harcamaların uzun vadede endüstriyel yapı ve verimliliği aynı zamanda imalat istihdamını olumsuz yönde etkilediği saptanmıştır.

Yıldırım ve Sezgin (2003), askeri harcamaların istihdamı artıracağını ve silahlı kuvvetlere yapılan harcamalar ekonomide artan talep yaratabileceği, ancak askeri yüksek teknolojik işgücü tasarrufu sağlayan silah sistemlerine yapılan harcamaların artması beklenebilir bir işsizliğe yol açacağı düşünülmüştür. İstihdam denklemi, bir CES üretim fonksiyonu kullanılarak belirtilmiş ve ARDL tekniğini kullanarak modellenmiştir. Sonuç olarak, askeri harcamaların Türkiye'de istihdamı olumsuz etkilediğini saptanmıştır.

Kollias ve diğerkleri (2004) yaptıkları çalışmada, askeri harcama ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştirler. 1961-2000 dönemi için eş bütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak EU15 (Avrupa Birliği) üyeleri baz alınmıştır. Sonuç olarak büyümeden askeri harcamaya nedensellik yönünün belirgin yaygınlığının olduğu gözlenmiştir.

Yıldırım ve diğerkleri (2005), 1989-1999 dönemi için askeri harcamaların Ortadoğu ülkeleri ve Türkiye için ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemiştirler. Askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki kesit kullanılarak ve dinamik panel tahmin teknikleri ile araştırılmıştır. Ampirik analiz sonucu olarak, askeri harcamaların Ortadoğu ülkelerinde ve bir bütün olarak Türkiye'de ekonomik büyümeyi artırdığı saptanmıştır.

Huang ve Kao (2005) çalışmalarında, yıllık savunmanın resmi zaman serisi verilerini kullanmışlardır. Bunlar, askeri harcamalar, özel sektörde istihdam, GSYİH, 1966'dan 2002'ye kadar ortalama aylık maaştır. Araştırmalarının temel bulgusu, savunma harcamalarının ülkedeki istihdam durumuna uzun vadede fayda sağlayabileceği kısa vadede istihdama zarar vereceği yönündedir.

Lee ve Chen (2007) yaptıkları çalışmada, 1988-2003 dönemi için 27 OECD ülkesi ve 62 OECD üyesi olmayan ülkenin güncel verileri incelenmiştir. Tamamen değiştirilmiş OLS'ler gibi uzun vadeli panel regresyon parametresi sonuçları şunları göstermiştir: GSYİH ile olumlu ilişkinin yalnızca OECD ülkeleri için geçerli olduğu, OECD üyesi olmayan ülkelerde bu durumun olumsuz olduğu görülmüştür.

Tang ve diğerkleri (2009) çalışmalarında, Granger nedensellik testinin panel veri versiyonunu 46 ülkeye uygulamışlardır. Sonuç olarak askeri harcamaların işsizlikten kaynaklanan nedenselliğe dair çok az kanıt olduğunu saptamışlar. Verilerin askeri harcamaların GSYİH içindeki payına göre ölçülmesi ve verilerin orta ve düşük gelirli ülkelerden veya OECD üyesi olmayan ülkelerden alınmasıyla birlikte askeri harcamalardan işsizliğe doğru giden nedenselliğin varlığı saptanmıştır.

Chang ve diğerleri (2011), 1992-2006 dönemi arasında 90 ülkenin panel verilerine GMM yöntemiyle, askeri harcamaların düşük gelirli ülkeler için ekonomik büyümeye olumsuz etkilediği saptanmıştır. Dört farklı bölgesel panelden, olumsuz ama daha güçlü bir nedensel ilişki Avrupa ve Orta Doğu–Güney Asya bölgeleri için ekonomik büyümeye yönelik askeri harcamalar bulunmaktadır.

Wijeweera ve Webb (2011), 1988-2007 döneminde beş Güney Asya ülkesinde bir panel ortak entegrasyonu kullanarak Hindistan, Pakistan, Nepal, Sri Lanka ve Bangladeş ülkeleri için bir inceleme yapılmıştır. Sonuç olarak %1’lik askeri harcamalardaki artış reel GSYİH’yı yalnızca %0,04 artırırken, bu ülkelerdeki askeri harcamalar ekonomik büyüme üzerinde ihmal edilebilir bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

Yang ve diğerleri (2011), askeri harcamaları ekonomik kalkınma düzeyini (gelir) dikkate alarak büyüme ilişkisini analiz etmişlerdir. Sonuç olarak askeri harcamaların ekonomik büyüme ile önemli ölçüde olumsuz bir ilişkisi olduğu, başlangıç geliri (eşik değişkeni) 475,93 dolardan az veya ona eşit olan 23 ülkenin tehditle karşı karşıya kaldığında askeri harcamaların yükselmesi ekonomik büyümenin 23 ülke için azalması beklenmektedir.

Dunne ve Tian (2013), yaptıkları çalışmada 1988-2010 dönemleri arasında 106 ülke için dışsal bir büyüme modeli ve dinamik panel veri yöntemleri kullanarak askeri yükün kısa vadede ve uzun vadede büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu saptamışlardır.

Pradhan ve diğerleri (2013), 1988-2012 döneminde 22 ülkeden gelen verilere nedensellik testleri uygulamışlardır. Askeri harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide denge bulmuşlardır.

Pan ve diğerleri (2014), 10 Ortadoğu ülkesi için askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında panel nedensellik analizi yapmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, askeri harcamalardan tek yönlü nedenselliğe işaret etmektedir. Türkiye için, ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek yönlü nedensellik, yine aynı şekilde Mısır, Kuveyt, Lübnan ve Suriye için, ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek yönlü

nedensellik, İsrail için çift yönlü nedensellik ve Ürdün, Umman ve Suudi Arabistan için ise her iki yönde de nedenselliğe rastlanmamıştır.

Chang ve diğerleri (2014) yaptıkları çalışmada, askeri harcamalar ile ekonomik harcamalar arasındaki nedensel bağlantıları yeniden gözden geçirmektedirler. 1988-2010 dönemi Çin ve G7 (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD) ülkelerinde büyüme için ülkeye özgü analize odaklanmışlardır. Sonuçlara bakıldığında, hem Kanada hem de İngiltere için askeri harcamanın büyümeye zarar verdiği ve Çin için ekonomik büyümeden askeri harcamaya tek yönlü nedenselliğe rastlanmıştır.

Aye ve diğerleri (2014), Güney Afrika'da 1951-2010 arası dönemde harcamalar ve GSYİH arasında ki ilişki incelenmiştir. Tam örnek önyükleme Granger nedensellik dışı testleri ve ordu arasında hiçbir nedensellik bulunmamıştır.

Malizard (2014) çalışmasında, 1975-2008 arası dönemi ARDL'nin arasındaki eşbütünleşme yaklaşımına dayandırmaktadır. Sonuçlar, hem savunma hem de savunma dışı harcamaların olumsuz sonuç verdiğini ortaya koyuyor. İşsizlik üzerindeki etkisinden, savunma harcamalarının daha yüksek bir olumsuz etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

6.1. Araştırmanın Önemi

Hükümetlerin ekonomiye yönelik olarak üzerinde durduğu bazı önemli değişkenler vardır. Bunların en önemlileri ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizliktir. Ekonomik büyümenin sağlanması, enflasyonun düşürülmesi ve işsizliğin azaltılması iyi yönetilen bir ekonomi yanında bazı uygun koşullara da bağlıdır. Ülkelerin bulundukları coğrafi konum, komşularıyla olan ilişkileri bu açıdan önemlidir. Coğrafi olarak istikrarsızlıkların yoğun olduğu bölgelerde ülkelerin istenilen ekonomik başarıyı gerçekleşmesi güçtür. Ayrıca ülkelerin komşularıyla olan siyasi ve ekonomik ilişkileri de bu kapsamda önem arz etmektedir. Dünyanın birçok yerinde istikrarsız bölgeler bulunmaktadır. Türkiye'de bulunduğu coğrafya açısından bakıldığında istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı bir bölgededir. Aynı zamanda ülke içinde ve yakın coğrafyadaki terör faaliyetleri de yaşanmaktadır. Türkiye bölgesel istikrarsızlıkların ve terör faaliyetlerinin yaşandığı bir

coğrafyadadır. Dolayısıyla bu istikrarsızlıkların Türk ekonomisi üzerindeki etkilerini incelenmesi önem arz etmektedir.

6.2. Araştırmanın Kapsamı Ve Amacı

Araştırma 1990 sonrasında Türkiye’de yaşanan terör faaliyetleri ve yakın coğrafyadaki bölgesel istikrarsızlıkları ele almaktadır. Araştırmada 1990 yılının seçilmesinde terör olaylarının bu yıldan sonra önemli bir artış göstermesi etkin olmuştur. Bölgesel istikrarsızlıklar incelenirken ise Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya olmak üzere istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı üç bölge ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Bu bölgeler incelenirken bölgedeki ülkelerin durumu ve Türkiye ile olan ilişkileri tek tek incelenmiştir.

6.3. Araştırmada Kullanılan Veri Setleri

Araştırmada 1965-2022 yılları için aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmanın amacına yönelik olarak GSYİH, Askeri harcamalar, Doğrudan yabancı yatırımlar, Enflasyon, İşsizlik, Net göç, Kişi başına gelir değişkenleri tercih edilmiştir. Bu değişkenler yıllık olarak Dünya Bankası’ndan elde edilmiştir.

6.4. Araştırmanın Modeli Ve Hipotezleri

Çalışmada 1965-2022 yılları arasında Türkiye’ye ait GSYİH, Askeri harcamalar, Doğrudan yabancı yatırımlar, Enflasyon, İşsizlik, Net göç, Kişi başına gelir değişkenleri aylık verileri kullanılmıştır.

Hipotez 1: Askeri harcamalar GSYİH’yı etkileyen önemli bir değişkendir

Hipotez 2: Askeri harcamalar tasarrufları etkileyen önemli bir değişkendir.

Hipotez 3: Kişi başına gelir ve Nüfus askeri harcamaları etkileyen önemli değişkenlerdir

Literatürde konuyla ilgili olarak beklenen etkiler aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

- (1) Kaynak seferberliği ve modernizasyon etkisi yoluyla askeri harcamaların büyümeye doğrudan etkisi
- (2) Tasarruf oranı üzerinden dolaylı bir etki
- (3) Askeri harcamaların endojenliği

6.5. Bulgular ve Sonuçlar

1965-2022 yılları arasında aylık veriler kullanılarak Türkiye için yapılan çalışmada elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir. Askeri harcamalar ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken, askeri harcamaların üretimi etkileyebileceği dört kanalı ayırt etmek yararlıdır: (1) kaynak tahsisi ve seferberliği, (2) üretim organizasyonu, (3) sosyopolitik yapı ve (4) dış ilişkiler. Çalışmamızda ülkemize daha uygun olan Değer ve Smith'in 1983 yılındaki çalışması temel alınmıştır. Bu çalışmanın tercih edilmesinde çalışmanın gelişmekte olan ülkeler için yapılmış olmasıdır. Ayrıca çalışmada kullanılan veri seti Türkiye içinde ulaşılabilir bir veri setidir.

Değer ve Smith çalışmalarında askeri harcamaları açıklayan bir denklemin tanımlanmasına rehberlik edecek ekonomik teori, büyüme ve tasarruftan daha az olduğunu belirtmiştir. Savunmanın kamu yararı unsurları olduğu için, ona harcanan payın nüfusla artması beklenebilir ve büyük bir askeri kuruluşun göreceli statü çağrışımları olduğu için kişi başına gelirle artabilir. Ayrıca, ülkelerin karşılaştığı stratejik ortam çok büyük farklılıklar göstermektedir. Çalışmada kullanılan orijinal model aşağıdaki gibidir (Değer ve Smith, 1983:337).

$$g = -(\alpha_0 \delta + \alpha_4) + \alpha_0 v_1 s + \alpha_0 v_2 a + \alpha_1 p + \alpha_2 m - \alpha_3 y + \alpha_5 r$$

$$s = (1 - \beta_0) + \beta_1 g + \beta_2 y g - (1 - \beta_3) m - \beta_4 a + \beta_5 p$$

$$m = \gamma_0 + \gamma_1 y + \gamma_2 (q - y) + \gamma_3 N + \gamma_4 D1 + \gamma_5 D2$$

g: Reel GSYİH'nın ortalama yıllık büyüme oranı

s: Ulusal tasarruf oranı

a: GSYİH'nın yüzdesi olarak net dış sermaye akışları

m: Askeri harcamaların GSYİH içindeki payı

p: Nüfus artış hızı

y: 1970 resmi döviz kurlarıyla kişi başına düşen gelir

r: Tarımsal ürünün ortalama yıllık büyüme oranı

ṗ: Yıllık toplam fiyat düzeyindeki değişim oranı

q: 1970 satın alma gücü paritesinde kişi başına düşen gelir

N: Toplam nüfus

D1: İsrail, Ürdün, Güney Vietnam, Mısır, Suriye, Hindistan, Pakistan için kukla değişken

D2: İran, Irak, Libya, Suudi Arabistan için kukla değişken

Modelde de yer alan kişi başına gelir, satın alma gücü parite fiyatları, q veya resmi döviz kuru fiyatları, y üzerinden ölçülebilir. Her iki değişkende önemli olmakla birlikte zıt işaretlere sahiptir. Askeri harcamalar model dışında bırakıldığında resmi döviz kuru serisi daha iyi performans göstermektedir. Bu sonucun bir yorumu, tahminlerin iki etkiyi yakaladığıdır: kişi başına düşen gelirdeki değişimlerin doğrudan etkisi ve satın alma gücü paritesi ile resmi döviz kuru tahminleri arasındaki farkla ölçülen ekonomik yapıdaki değişimlerin etkisi. Bir ekonomi dünya piyasa güçlerine daha açık hale geldikçe ve ticaretin önemi arttıkça, iki tahmin arasındaki fark küçülür. Tahminler, yapıdaki bu değişikliğin askeri harcamaların payını etkilediğini göstermektedir (Değer ve Smith, 1983:344).

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde Türkiye için yapılan analizde elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir.

$$GSYİH = -0,073 - 0,075KBT + 0,064AH + 1,903NAH - 0,136DYY + 0,000000000000KBG + 0,0953TÜ$$

$$Tasarruflar = 16,685 - 0,392AH - 0,0233GSYİH + 0,00000000000039KBG - 0,444DYY + 6,484NAH$$

$$Askeri Harcamalar = 5,293 - 0,000000000000299KBG + 0,000000000000675q-y - 0,00000000245N$$

Modellerde, KBT: Kişi Başı Tasarruflar (GSYİH %), AH: Askeri Harcamalar (GSYİH %), NAH: Nüfus Artış Hızı (Yıllık %), DYY: Doğrudan Yabancı Yatırımlar (GSYİH %), KBG: Kişi Başı Gelir (US\$), TÛ: Tarımsal Üretim (GSYİH %), GSYİH: Gayri Safı Yurt İçi Hasıla (Yıllık %), q: Satın Alma Gücü Paritesinde Kişi Başına Düşen Gelir, y: Döviz Kuru Bazlı Kişisel Gelir (US\$), N: Nüfus

Yapılan hesaplamalarda Türkiye’de incelenen dönemde askeri harcamaların milli gelir üzerinde arttırıcı bir etki yaptığı hesaplanmıştır. İncelenen dönemde askeri harcamalarda ki %100’lük bir artış milli geliri %6.4 arttırabilir. Aynı dönemde doğrudan yabancı yatırımların milli gelire etkisi negatif yönde olduğu hesaplanmıştır. Tarımsal üretimin milli gelire etkisi ise pozitif yönde ve askeri harcamalardan daha büyük (%9.5) olarak hesaplanmıştır. Türkiye’de incelenen dönemde askeri harcamaların tasarruflar üzerinde azaltıcı etkisi olduğu hesaplanmıştır. Türkiye’de incelenen dönemde kişi başına gelir, nüfus, döviz bazlı kişi başına gelir ve satı alma gücü paritesine göre gelirin, askeri harcamalar üzerindeki etkisi anlamsız derecede küçük olarak hesaplanmıştır.

SONUÇ

Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasların tam ortasında bulunan Türkiye, siyasi, sosyal, ekonomik ve politik dinamiklerin hep canlı kaldığı bir ülke olmuştur. Sınırlarında, komşu ülkelerde veya tarihsel bağla bağlı olduğu bölgelerde yaşanan olaylar Türkiye'ye her alanda etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bir yandan komşu olduğu Ortadoğu, geçmişten bu yana savaşların, istikrarsızlığın daim olduğu ve Türkiye'yi de içinde bulunduran bir toprak parçasıdır. Ortadoğu zengin enerji kaynaklarına sahip ve kıtalar arası önemli bir geçiş güzergâhıdır. Bu yüzden tarih boyunca dış dünyanın ilgisini çekmiş ve müdahale alanı olarak kullanılmıştır. Politik istikrarsızlık ve savaşların hala devam ettiği görülmektedir. Ortadoğu'nun bugün ki istikrarsız görünümüne neden olan olaylar bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı hakimiyeti altında bulunan ve yönetilen Arap coğrafyası Osmanlı'nın yıkılmasından sonra sömürgeci devletler tarafından istikrarsızlığa çekilmiştir. Arap - İsrail Savaşı'nın başlaması ve İsrail'in kurulması güçsüz ve savunmasız kalan Arap coğrafyası için özellikle Filistin için tam bir yıkıma neden olmuştur. Yahudi baskısına dayanamayan Filistin halkı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Ortadoğu'da enerji ve petrol kaynaklarının bol olması siyasi ve ekonomik arenada bunun silah olarak kullanılmasına sebebiyet vermektedir. Arap devletleri Arap-İsrail Savaşında İsrail destekleyen ülkelere ambargo uygulayarak petrol krizinin başlamasına neden olmuşlardır. Bu durum dünya ekonomilerini ve Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Petrol ambargosu uygulayan ülkelere Irak ve İran tarafından başta bu durum olumlu görülse de gelir dağılımında adaletsizliğin olması ülke içi kaoslara neden olmuştur. İran-Irak Savaşı ve devamında Körfez Savaşları Ortadoğu'da yaşanan rejim değişikliği ve terörizmle Ortadoğu iyice istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Ortadoğu'da yaşanan bu durumun temelinde halkın adalet ve eşitlik duygusu istemesi yatmaktadır. 2010 Tunus'ta başlayan Arap baharı da bu duruma örnektir. Arap baharının başlamasıyla birlikte Ortadoğu ülkelerinde darbe, rejim değişikliği ve terörizmin etki alanı genişlemiştir. Osmanlı'ya dayanan Balkanlar ve Türkiye ilişkileri geçmişten bu yana devam etmektedir. Balkan coğrafyası, Ortadoğu'ya Batı ve Avrupa geçişi sağlayan bölge olarak yüzyıllar boyunca ilgi çeken ve güç gösterileri yapılan bir alan olmuştur. Birinci

Balkan Savaşı sonrası milliyetçilik akımının çokça hissedildiği ve bu yüzden bölge halkının sorunları gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Yugoslavya'nın dağılması ve Kosova savaşıyla birlikte Türk ve Sırp lar arasındaki gerginlik devamını korumaktadır. Kafkaslar açısından da bu durum farklı değildir. SSCB öncesi ve sonrası Kafkas ülkelerinin mücadelesi devam etmektedir. Rusya'nın aktif rol oynadığı bu bölgeler SSCB'ye bağlı olan ve daha sonra bağımsızlığını alan ülkeler için 1990 sonrası önemli bir yıl olmuştur. Azerbaycan bağımsızlığına kavuşması ve Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan arasındaki gerginliği arttırmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümde bölgesel istikrarsızlığın ve terörün ekonomik etkilerine bakılmıştır. Bölgesel ve politik istikrarsızlık ilgili ülkenin bölge içi veya bölge dışı yaşanan olaylardan ekonomik, sosyal ve siyasal olarak etkilenmesine sebebiyet vermektedir. Terörizmin oluşması ve yayılması ülke için ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Terörün tahmin edilemez ve olağandışı olması beklenmeyen biçimde kayıplara neden olmaktadır. Bu durum makro ve mikro ekonomik veriler etkilemektedir. Terörizm olgusunun ilgili ülkenin ekonomik verilere tam etkisi bilinmemekle birlikte terörle mücadele için yatırım yapılacak veya büyümeyi sağlayacak harcamaların kamu harcamaların kayması enflasyonu etkileyebileceği, yatırımların güvensiz ortamdan uzaklaşabileceği ve büyüme olgusu etkilenebilmektedir. Aynı zamanda istikrarsız ortamdan dolayı bölge içi ya da bölge dışı göçlerin zeminini hazırlayan olaylar milyonlarca insanın yer değiştirmesine sebebiyet vermektedir. Göç eden insanların bulundukları şehirlerin istihdamını etkilediği ve ülke genelinden ziyade şehirlerin işsizlik oranını arttırabilmektedirler. Kamu harcamalarının savunma ve askeri harcamalara kaymasının ikili bir sonucu vardır: askeri harcamalarının artması o alanda Ar-Ge çalışmalarını arttırarak yeni teknolojik alanlar, istihdam hatta dış ticarete olumlu etki yaratırken, kamunun askeri harcamalara olan aktarımı eğitim, sağlık gibi önemli kamu hizmetlerinden kısılması sosyal hayatı ve ekonomik hayatı olumsuz etkileyebilmektedir.

Türkiye ekonomisi “gelişmekte olan ülke” konumunda olması, istikrarsız bölgede yer alması, politik sorunlarının varlığı, çözümsüz ekonomik paketler gibi birçok nedenlerle krizlerin ve istikrarsızlığın olduğu bir ülkedir. Küreselleşen dünya

politikalarıyla 1980 sonrası adımlar atılmaya başlanmıştır. 24 Ocak kararları, 5 Nisan kararları gibi ekonomik paketleri bu uygulamalara örnek verilebilir. Bu ekonomik paketler uygulanma açısından kısa dönemli olumlu sonuçlar verse de devam eden krizlerin etkisiyle Türkiye ekonomisinde net bir çözüm olmamıştır. 1990 sonrası bu genel görünüm giderek bozulmuştur. İthalat hızla artmış ve dış açık fazlalaşmıştır. Ekonomik gerginliğin yanı sıra sosyal ve siyasal sorunlarda gün yüzüne çıkmıştır. 2000 sonrasında güçlü ekonomiye geçiş programlarıyla birlikte ekonomiye müdahale edilmiştir. Türkiye’de ekonomik olarak böyle bir ortam varken tarih boyunca bağlı ve ilgili olduğu bölgelerle ilişkisini arttırmıştır. Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkisini geliştirmeyi amaçlayan bir yol izleyen Türkiye, başarılı olsa da özellikle son yıllarda yaşanan Arap baharıyla bunu devam ettirememiştir. Petrol krizinin etkileri Türkiye için oldukça önemli olmuştur. Uygulanan ambargolar petrol fiyatlarını yükseltmiş ve piyasalar sarsılmıştır. Türkiye gelir düzeyinin bozulmasıyla ciddi bir durgunluk dönemine girmiştir. Petrol ithalatından dolayı ithalat fazlalaşmış ve dış ticaret açığı artmıştır. 1972’de %7.42 olan büyüme rakamı kriz sonrasında %3.2’ye gerilemiş, enflasyon oranı ise %10.9’dan %30 seviyelerine kadar çıkmıştır. Türkiye için bir diğer sınav İran Irak savaşı olmuştur. Savaşın başında bu durum Türkiye’nin geçiş güzergâhı olmasını sağlamış ve ihracat yollarını açmıştır. Başta ekonomik olarak iyi sonuçlar alınsa da sonradan bozulmaya başlamıştır. Ciddi güvenlik sorunları ve sınırlarımızda büyüyen PKK olgusunun, Türklere yapılan saldırıların endişe verici düzeye ulaşmıştır. Ayrıca bu savaş sonrası 1988’de 60.000 mülteci Türkiye’ye geçmiş ve bu da Kürt mülteci sorunuyla Türkiye baş başa bırakılmıştır. Körfez savaşı ve Kuveyt’in işgalinin etkileri ise daha çok Türkiye’nin ihracatında olmuştur. Irak’la olan ihracat o dönemde beklenilenin altında kalmış ve ihracatta kayıplar olmuştur. Türkiye’nin o dönemde ihracatta net kaybı 822 Milyon dolar olmuştur. Son yıllara yaşanan Arap baharı Ortadoğu’yla vizyoner bir politika benimseyen Türkiye için istenilmeyen bir durum olmuştur. Arap baharının başladığı yıl olan 2010 sonrası ticaretin seçilen Ortadoğu ülkeleriyle, dış ticaret verileri karşılaştırıldığında genel bir sonuç yoktur. Libya ve Suriye’yle olan ticaret olumsuz etkilenirken Mısır ve Irak bu durumda çok etkilenmemiştir. Ülkeler arasındaki en net etki Suriye’yle olmuştur. İthalat oranları 2010 sonrası git gide azalmıştır. Balkanlar, 1980 sonrası Türkiye’nin dışa açık

politikaları ile başlamış ve “Komşu ve Çevre Ülkelerle Ticareti Geliştirme Stratejisi” ile devam etmektedir. Kafkaslar SSCB’nin yıkılmasıyla serbest piyasa anlayışı geliştirerek dünya arenasında yerini almıştır. Sürekli etkileşim halinde olan Türkiye ve Azerbaycan dış ticarete de önemli ortaklardır. 2020 sonrası ilişkilerin arttığı ve ticaret olarak canlanma yaşandığı yıl olmuştur. Türkiye’nin 9. en büyük ticaret ortağı olan Bosna-Hersek, Makedonya’yla yapılan 25 milyon demir-çelik ithalatı bunlara örnektir. 2014 sonrası 12 Balkan ülkesi ve Türkiye arası ticaret hacmi 21 milyar doları bulmuştur. Türkiye teröre yıllar boyunca maruz kalan bir ülke olmuştur. SSCB’nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Kafkas ülkeleri serbest ekonomi modelini benimsemiş ve dış dünyaya açılmıştır. Türkiye’nin önemli ticaret ortağı olan Azerbaycan’la 2021 itibariyle 2,34 milyar dolarlık ihracat ve 751 milyon dolarlık ithalat gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Gürcistan ile sınır ticareti oldukça aktiftir. 2019 yılıyla birlikte Gürcistan ve Türkiye arasında 1,6 milyar dolarlık ihracat ve 272 milyon dolarlık bir ithalat gerçekleşmiştir. Gürcistan, 1,8 milyar dolarla Türkiye’nin 43. en büyük ticaret ortağıdır. 2021 yılında ticaret ambargosunun etkisinden sonra Ermenistan ve Türkiye arasındaki ticaret yoğunluğu 2022 yılında 324,5 milyon dolarlık bir artışla geçen yıla göre 4,4 kat artmıştır. 1960’larda beri Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı Terörizmin ekonomiye etkileri, 1979-1980 dönemlerinde PKK etkisinin artması sonucunda büyüme ve enflasyon ciddi etkiler yapmıştır. O dönemde enflasyonun 94,7 büyümenin ise -2,45 olarak gerçekleştiği saptanmıştır. Körfez savaşı sonrası 1991’de bir öndeki yıla oranla büyüme 0,72 değer vermiş ve DAİŞ’in etki alanının genişlediği ve Arap baharının ilk yılları olan 2012 de büyüme oranı 4,78 gibi bir oranla düşüş eğilimine geçmiştir.

Araştırmanın son kısmında 1965-2022 yıllarının aylık verileri kullanılarak askeri harcamalar ve büyüme arasında ilişki incelenmiştir. Türkiye açısından incelenen dönemde askeri harcamaların milli gelir üzerinde arttırıcı bir etki yaratabileceği tespit edilmiştir. Askeri harcamalardaki %100’lük bir artışın milli gelirden %6,4 artış sağlayabilmektedir. Modele tarımsal üretim eklendiğinde askeri harcamaların milli gelir etkisinden daha yüksek bir orana sahip olduğu (%9,5) saptanmıştır. Örneğin, Türkiye askeri harcamalara yapacağı yatırımları tarımsal ürünlere aktarırsa daha yüksek milli gelir

elde edeceği varsayılmaktadır. Tasarruflar üzerinde askeri harcamaların azaltıcı bir etkiye sahip olduğu buda milli geliri azaltacağı yönünde sonuçlar vermektedir. Modelde incelenen kişi başına gelir, nüfus, döviz bazlık kişi başına gelir ve sayın alma gücü paritesine göre ise bu durum gelirin, askeri harcamalar üzerindeki etkisi anlamsız derecede küçük olduğu saptanmıştır. İstikrarsız bir çevresi olan Türkiye iç ve dış şiddet olgularından kaçınması zor gibi görünse de komşu bölgeler ile ilişkisini geliştirip arabulucu ve yapıcı rolü arttırarak bölgede istikrarı sağlayabilir. Komşularla yakın ilişki anlayışının gelişmesi ve siyasi arenada safını belli etmesi oldukça önemlidir. Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslarda yaşanan olaylara karşı sınır güvenliğini arttırıp ve ülke içi terörizm için savunmasını geliştirmesi dış etkilere karşı bir kalkan görevi görebilir. Terör olgusunun azalması kamu harcamalarını vatandaşlar için daha doğru kalemlere aktarılmasını sağlayarak ülkede refahı ve ekonomide istikrarı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, E., Özcan, M. ve Yılmaz, Ö. (2014a). Terörizmin Finansal Piyasalara Etkisi: Amprik Bir Çalışma. **BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar**, 8(2), 99–117.
- Ak, M. Z., Dindar, M. ve Altıntaş, N. (2017). Türkiye ' de Terörizm ile İktisadi Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi. **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(34), 20–31.
- Akbaş, S. (2018). Terör - Ekonomi İlişkisi: Türkiye Örneği. **Yüksek Lisans Tezi - Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tezli Yüksek Lisans Programı - GAZİANTEP**, 1–109.
- Akbaş, B. (2021). Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Dönüşümü ve Balkanlara Etkileri. **Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi - TOKAT**, 1–200.
- Akçay, Ü. (2017). Göçmenlerin Türkiye Ekonomisine Etkileri. **Gazete Duvar** <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/03/20/gocmenlerin-turkiye-ekonomisine-etkileri>, 1–3.
- Akhiyadov, M. (2019). İkinci Çeçen - Rus Savaşı'nın Yıl Dönümü ve Hatırlattıkları. **İNSAMER**, 1–3.
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, Ö. (2014). Terörizmin Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Panel İki Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi. **Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi**, 5(1), 1–24.
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, Ö. (2015). Terörizmin Doğrudan ve Dolaylı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Dış Yardımlar Ne Kadar Telafi Edici? **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 70(1), 1–33.
- Akkaya, Y. ve Gürkaynak, R. S. (2012). Cari açık, bütçe dengesi, finansal istikrar ve para politikası: Heyecanlı bir dönemin izi. **İktisat İşletme ve Finans**, 27(315), 93–119.

doi:10.3848/iif.2012.315.9319

Akova, S. (2012). Balkan Savaşları'ndan Günümüze Batı Balkanlar ve Kültürelarası İletişim Bağlamında Türkiye ile İlişkiler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2(Balkan Özel Sayısı), 170–201.

Aksoy, S. Z. (2015). Rejim Teorileri. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46 Özel Sayı: Uluslararası İlişkilerde Kuramsal Okumalar), 56–77. doi:10.33458/uidergisi.463028

Allahverdiyev, T. (2010). Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi -BURSA-*, 1–165.

Albert J.F. Yang & William N. Trumbull & Chin Wei Yang & Bwo-Nung Huang, 2011. "Askeri Harcamalar, Tehdit ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki Üzerine: Doğrusal Olmayan Bir Yaklaşım," *Savunma ve Barış Ekonomisi, Taylor & Francis Journals*, cilt 22 (4), sayfa 449-457

Alp, İ. A. (2013). TerörünEkonomiEtkileri. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 4(1), 1–19.

Alpağut, S. (2021). Terör, Ekonomik Büyüme ve Genç İşsizlik Arasındaki İlişki: Panel VAR Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 697–719.

Altaşlı, Y. ve Işık, M. (2017). Türkiye’de Yaşanan Ekonomik Krizlerin İstihdam Üzerine Etkileri (1980 -2013). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 566–585.

Altay, H., Ekinici, A. ve Peçe, M. A. (2015). Ortadoğu’da Terörün Ekonomik Etkileri: Türkiye, Mısır Ve Suudi Arabistan Üzerine Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37(37).

- Altunç, Ö. F., Uçan, O. ve Akyıldız, A. (2017). Dış Göçlerin Türkiye Ekonomisinde İşsizlik Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Ekonometrik Bir Analiz (1985-2015). *Researcher: Social Science Studies*, 8(5), 197–211.
- Aye, G.C., Balcılar, M., Dunne, J.P., Gupta, R., Eyden, R.V. (2014), Güney Afrika'da İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Doğrusal ve Doğrusal Olmayan Testlerden Kanıtlar, 25(6), 619-633
- Aydın, M. ve Aras, D. (2004). Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile Bağlantıları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 103–128.
- Aygül, H. H. (2018). Mülteci Emeginin Türkiye İşgücü Piyasalarındaki Görünümü ve Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 20(9), 68–82. doi:10.21076/vizyoner.369358
- Aytüre, S. ve Berki, Ö. (2015). Avrupa Birliği, Türkiye ve Balkan Ülkeleri Ticaret İlişkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, 28(2), 197 212.
- Alexander, W.R.J. (1990), Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, *Defence Economics*, 2(1), 39-55
- Bakhshalıyev, A. (2021). 1990 Sonrası Rusya-Azerbaycan İlişkileri. *Yüksek Lisans Tezi Uluslararası Politik Ekonomi - Karabük-*, 1–94.
- Balcı, K. (1997). 5 Nisan Ekonomik İstikrar Tedbirleri Ve Türkiye Uygulaması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi - ESKİŞEHİR*, 1–125.
- Baran, T. (2018). Türkiye'de Savunma Sanayi Sektörünün İncelenmesi Ve Savunma Sanayi Sektörü Harcamalarının Ekonomi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(2), 58–81. doi:10.29131/uiibd.429369

- Batı, G. F. ve Tunbul, N. (2020). Balkanlarda Yugoslavya'nın Dağılması Ve Dayton Barış Antlaşması. *UPA Strategic Affairs*, 1(1), 73–84.
- Beşikçi, S. Ö. (2016). Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(2), 237–252.
- Birinci, Y. (1989). Enflasyon, Para Politikası ve Stratejileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1–4), 19–30.
- Budak, M. C. ve Ermağan, İ. (2018). Tarihten Günümüze Çeçenistan-Rusya İlişkileri : Putin ve Kadirovlar Dönemi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119(235), 185–204.
- Bulut, E. (2011). Birinci ve İkinci Körfez Savaşı'nda ABD Politikası. *Yüksek Lisans Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bölümü Konya*.
- Cappelen, A., Gleditsch N.P., Bjerkholt, O. (1984), OECD Ülkelerinde Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme, *Journal of Peace Research*, 21(4), 361-373.
- Chang, H-C, Huang, B-N., Yang, C.W. (2011), Farklı gruplar arasında askeri harcamalar ve ekonomik büyüme: Dinamik bir panel Granger-nedensellik yaklaşımı 28(6), 2416-2423.
- Chang, T., Lee, C-C., Hung, K., Lee, K-H. (2014), Askeri Harcamalar Çin ve G7 Ülkelerinde Ekonomik Büyüme İçin Gerçekten Önemli mi: Bağımlılık ve Heterojenliğin Rollerini *Defence and Peace Economics*, 25(2), 177-191.
- Cordesman, A. H.(2018), "Stability in the MENA Region: The Range of Forces
- Çakırtaş, H. (2018). İran-Irak Savaşı 1980-1988. *Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı - ELAZIĞ*, 1–130.
- Çelikpala, M. (2010). Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik

- Diplomasiye Geçiş. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(25), 93–126.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/540057> adresinden erişildi.
- Çeliksoy, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 126–133.
doi:10.46291/Al-Farabi.060409
- Cengiz, F. ve Çakmak, Ö. (2020). Ortadoğu' da Yaşanan Rejim Değişikliklerinin Türkiye ve Dünya Ekonomisine Yansımaları. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(1), 1–19.
- Cengiz, F. T. (2020). Ortadoğu' da Yaşanan Rejim Değişikliklerinin Türkiye ve Dünya Ekonomisine Etkileri. *Yüksek Lisans tezi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ankara*, 1–124.
- Çetinsaya, G. ve Özhan, T. (2009). İşgalin 6. Yılında Irak. *SETA Yayınları IV*, (1), 1–195.
- Cicioğlu, F. ve Bayram, Y. (2019). Avrupa Birliği'nin Değerleri Çerçevesinde Ortadoğu Politikasını Anlamlandırmak: Mısır, Suriye ve Irak Örneği. *International Journal of Political Science and Urban Studies - Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 327–360.
- Çoltu & Öztürk. (2018). Suriyeli Mültecilerin Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 188–198.
<http://dergipark.gov.tr/bsbd/issue/34559/338950> adresinden erişildi.
- Coşkun, V. (2001). Ortadoğu' da genel sorunlar, 373–390.
- Daban, E. Z. ve Daban, C. (2018). Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali Ve Abd'nin Irak'a Müdahalesi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 83–109.

- Demir, İ. (2008). OPEC: Güçlü Bir Kartel? *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 231–246.
- Demir, M. A. (2020). Türkiye ile Seçilmiş Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticaret Yoğunluğunun Analizi. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1–14.
- Demirgil, H. (2011). Politik İstikrarsızlık, Belirsizlik ve Makroekonomi: Türkiye Örneği (1970-2006). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(2), 123–144.
- Demiröz, Ç. (2013). Körfez Savaşlarının Küresel Yansımaları ve Türkiye Etkileri. *Yüksek Lisans Tezi Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı - GAZİANTEP*.
- Deger, S. Smith, R (1983) Military Expenditure and Growth in Less Developed Countries
- Doğan, G. E. (2022). Dağlık Karabağ Meselesi : Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 22(2), 167–181.
- DeRouen, Jr., K.R. (1994), Latin Amerika'da savunma harcamaları ve ekonomik büyüme: Dışsalılıkların etkileri, *International Interactions*, 19(3), 193-212.
- Dunne, P., Smith, R. (1990), OECD'de askeri harcamalar ve işsizlik, *Defence and Peace Economics*, 1(1), 57-73.
- Dunne, P., Watson, D. (2000), Güney Afrika'da askeri harcamalar ve istihdam *Defence and Peace Economics*, 11(4), 587-596.
- Dunne, P., Nikolaidou, E., Smith, R. (2002), Küçük Sanayileşen Ekonomilerde Askeri Harcamalar, Yatırımlar Ve Ekonomik Büyüme *The South African Journal of Economics*, 70(5), 1-27.
- Dunne, J.P., Tian, N. (2013), Askeri Harcamalar, Ekonomik Büyüme ve Heterojenlik

- Efegil, E. (2013). Ortadoğu ’daki Gelişmelerin Analizi : Libya , Tunus , Bahreyn , Mısır ve Suriye. **ORSAM**, 5(59), 10–22.
- Erdoğan, S. (2018). Körfez Krizi’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1989-1991). **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8(15), 33–47.
- Ertuğrul, C., Ipek, E. ve Çolak, O. (2010). “Küresel Mali Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri”. **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 8(13), 59–72.
- Fırat, E. (2009). Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz Ve Sonuçlarının Ekonomi-Politiği. **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 9(17), 501–524.
- Garmatarova, V. (2010). Soğuk Savaş Sonrası Kafkaslarda Terörizm ve Rusya Federasyonu’nun Görüşleri. **Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, 1–201.
- Giray, F. (2016). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** 1(5), 181–199.
- Görgülü, A. ve Krikorian, O. (2006). Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerinin Rolü. **Tesev**, 1–8.
- Gül, M. (2016). Modern Orat Doğu’nun Oluşumu. **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmalar Dergisi**, 12(1–2), 57–76.
- Güneş, B. (2018). Libya İç Savaşı ve Kriz Yönetimi. **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, 7(2), 263–291.
- Himbeqa, D. (2021). Türkiye Basınında Kosova Savaşı. **Yüksek Lisans TeziTrakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı - EDİRNE**, 1–119.
- Hooker, M., Knetter, M. (1994), Askeri Harcamaların İşsizlik Etkileri: Bir Devletler

Panelinden Kanıtlar **NBER Working Paper**, No. 4889.

Huang, J-T., Kao, A-P. (2005), Savunma harcamaları Tayvan'daki istihdam için önemli mi? **Defence and Peace Economics**, 16(2), 101-115

İlyasov, M. (2012). "Instability in The Northhern Caucasus: Reason, Factors and Implications. **The Caucasus & Globalisation**, Volume 6, Issue 3, 48-58.

İnat, K. (2006). Türkiye 'nin Ortadoğu Politikası 2006. **Ortadoğu Yıllığı**, 1–54.

Işık, N., Demir, F. ve Kılınç, E. C. (2016). Terörün Kamu Harcamalarına Etkisi: İslam İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkeler Üzerine Bir İnceleme. **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8(16), 46. doi:10.20875/sb.84358

Jamell, O. (2022). Arap Baharı ve Irak. **Ahi Evran Akademi**, 3(1), 41–51.

Kalaycı, İ. ve Aytekin, B. (2016). Türkiye-Balkan İlişkileri Üzerine (Geçmişten Geleceğe) Ekonomi-Politik Notlar. **Avrasya Etüdleri**, 50(2), 99–126.

Karaçor, Z. ve Alptekin, V. (2006). 1980 Sonrası İstikrar Politikaları Işığında Türkiye Ekonomisinin Trend Analizi Yardımıyla Değerlendirilmesi. **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 6(11), 306–342.

Karagül, S. (2014). Türkiye'nin Balkanlardaki “Yumuşak Güç” Perspektifi: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı. **Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi**, 8(1), 79–102.

Karakoyun, İ., Özbek, A. ve Demircan, E. (2010). Suriye Krizinin Türk Dış Ticaretine Etkisi. **Türk İdare Dergisi**, (477), 223–238.

Karkın, V. ve Yazıcı, Ö. (2015). Arap Baharı'nın Suriye' ye Yansıması ve Türkiye' ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği). **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, 12(4), 201–214.

Keleşyılmaz, S. (2017). Osmanlı Basınına Göre Osmanlı Devleti'nin Yunanistan Ve

- Bulgaristan İle İlişkileri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 1–142.
- Kelleci, S. Ü. ve Türk, Z. (2016). Genç İşsizliğin İncelenmesi: Oecd Ülkeleri Ve Türkiye Karşılaştırması. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(13), 10–25.
- Kemiksiz, N. N. (2018). ARAP-İSRAİL SORUNU ve BÖLGESEL YANSIMALARI. *Journal of Awareness*, 3(Special), 127–144.
- Kılıç, S. (2015). Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(58), 687–714.
- Köse, S. (2002). 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması. *Planlama Dergisi*, (Özel Sayı-DPT’nin Kuruluşunun 42. Yılı), 119–128.
- Kurt, E. (2018). Türkiye ’ nin Arap Devletleri Politikasında İsrail Faktörü. *Yeni Fikir Dergisi*, 21(9), 86–101.
- Kuşoğlu, B. (2012). Libya Arap Baharı’na NATO “Katkısı ”. *Yasama Dergisi*, (22), 99–118.
- Kollias, C., Manolas, G., Paleologou, S-M. (2004), Avrupa Birliği'nde savunma harcamaları ve ekonomik büyüme: Bir nedensellik analizi *Journal of Policy Modeling*, 26, 553-569.
- Larrabee, F.S. (1992). "Instability and change in the Balkans", *Survival: Global Politics and Strategy*, 34:2, 31-49.
- Lee, C-C., Chen, S-T. (2007), Do Defence Expenditures Spur GDP? A Panel Analysis from OECD and NON-OECD Countries, *Defence and Peace Economics*, 18(3), 265-280.
- Laub, Z. (2005). "Instability in Russia’s North Caucasus Region",

<https://www.cfr.org/backgrounder/instability-russias-north-caucasus-region>, Erişim

tarihi:08.04.2023.

Narayan, P.K., Singh, B. (2007), Fiji adaları için savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin modellenmesi, **Defence and Peace Economics**, 18(4), 391-401.

Neciyev, E. ve Gasımlı, T. (2022). Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Kapsamında Azerbaycan ile Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1990-2020). **Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, 3(2), 141-149. doi:10.54970/turkuaz.1184168

Malizard, J. (2014), Fransa'da Savunma Harcamaları ve İşsizlik **Defence and Peace Economics**, 25(6), 635-642

Oduncu, T. (2019). 1999 Kosova Krizi ve NATO'nun Kosova Müdahalesi. **Bucak İşletme Fakültesi Dergisi**, 2(1), 1-15.

Özdağ, A. ve Önal, T. (2017). Kosova Sorunu ve Kosova'nın Bağımsızlık Süreci. **Akademik Bakış Dergisi**, (61), 556,571.

Özdemir, S. (2020). İran-Irak Savaşı Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi. **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, 13(26), 49-77. <http://www.gaziakademikbakis.com/makale/gab-T-2020-576> adresinden erişildi.

Özey, R. (2013). Yüz Yıl Sonra Balkanlar. **Çerçeve**, 21(62), 1-180.

Özey, R. (2016). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*. **Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası**. doi:10.14527/9786053185093

Öztürk, S. ve Saygın, S. (2017). 1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu. **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(12), 1-12.

- Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 17–26.
- Pan, C-I., Chang, T., Wolde-Rufael, Y. (2014), Ortadoğu Ülkelerinde Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme: Bootstrap Panel Nedensellik Testi **Defence and Peace Economics**,
- Peçe, M. A. (2013). Terörün Ekonomik Etkileri: Orta Doğu Üzerinde Bir inceleme. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 1–106.
- Pınar, L. (2018). Ortadoğu’da Meydana Gelen Halk Aayaklanmalarının Türkiye’nin Ekonomik Güvenliğine Olan Olumsuz Etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*, 16(3), 127–138.
- Pradhan, R.P., Arvin, M.B, Norman, N.R., Bhinder, H.K. (2013), Avrupa’da bankacılık rekabeti, hisse senedi ve sigorta piyasasının gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkilerin ortaya çıkarılması **International Journal of Computational Economics and Econometrics**, 3(3-4), 164-186
- Pieroni, L. (2009), Askeri Harcamalar ve Büyüme, **Defence and Peace Economics**, 20(4), 327-339
- Payne, J.E., Ross, K.L. (1992), Savunma harcamaları ve makroekonomi **Defence Economics**, 3(2), 161-168
- Paul, S. (1996), Savunma harcamaları ve işsizlik oranları: OECD için ampirik bir analiz **Journal of Economic Studies**, 23(2), 44-54
- Şabanov, M. (2012). Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası. *Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı*, 1–215.

- Salman, D. (2021). İran-Irak Savaşının Mısır'ın El-Ahram Gazetesine Yansımaları (1980-1988). *Yüksek Lisans tezi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı - VAN*, 1–319.
- Saraçlı, M. (2007). Uluslararası Hukukta Terörizm. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1049–1078.
- Sarı, İ. (2010). Kosova'nın Bağımsızlığının Uluslararası Sistem Bağlamında Değerlendirilmesi. *Yüksek Lisans Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kamu Yönetimi Programı*, 1–146.
- Sariaslan, F. (2019). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(4), 1065–1102. doi:10.33630/ausbf.536442
- Şen, Y. (2013). Suriye'de Arap Baharı. *Yasama Dergisi*, (23), 54–79.
- Şimşek, M. (2016). Terörizm: Kavramsal Bir Çalışma. *Akademi Bakış Dergisi*, (54), 319–335.
- Şahin, H. (2019). **Türkiye Ekonomisi**. Ezgi Kitabevi
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye ' nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi Turkish Foreign Policy towards the Middle East from the past to the present and dhe Impact of the West. *Adam Akademi*, 1, 79–100.
- Sinkaya, B. (2016). Ortadoğu siyasetine giriş: temel faktörler, aktörler ve dinamikler. *Orsam*, (1), 1–32.
- Şit, M. ve Karadağ, H. (2019). Ortadoğu'daki Terörün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Panel Veri Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 1313–1329. doi:10.15869/itobiad.490783
- Sırım, V. (2018). Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkilerinde 1973 Petrol Krizinin Yeri. *International Social Sciences Studies Journal*, 4(26), 5753–5762.

- Sultanzada, S. (2021). 1948 Arap-İsrail Savaşı: Tarafların Askeri Gücü Üzerine Bir Araştırma. *Yüksek Lisans tezi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü - SAKARYA*, 1–83.
- Şulul, C. (2015). Doğu Kavramı ve Coğrafi Sınırları. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 11(43), 153–163.
- Taş, S., Örnek, İ. ve Aksoğan, G. (2013). Türkiye’de Savunma Harcamaları, Büyüme ve Gelir Eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik Bir İnceleme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 659–682.
- Tang, J-H., Lai, C-C., Lin, E.S. (2009), Askeri Harcamalar Ve İşsizlik Oranları: Küresel Panel Verilerini Kullanarak Granger Nedensellik Testleri *Defence and Peace Economics*, 20(4), 253-267.
- Taşar, M. O. (2010). “‘Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’” ve Makro Ekonomik Etkilerinin Analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 76–97.
- Tokmak, M. (2022). Kavramsal Bir Müdahale : Siyasal Rejimi Politeia Kavramıyla Düşünmek. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 437–461. doi:10.53306
- Tülü, M. H. (2021). Arap Baharının Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Yüksek Lisans Tezi İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı*.
- Uğurlu, S. ve Karabulut, K. (2020). Terörizmin Sabit Sermaye Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 916–936. doi:10.36543/kauibfd.2020.039
- Ulutaş, A. (2006). I. ve II. Körfez Savaşı’nın Türkiye’ye Etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* -

İZMİR-, 1–234.

Ulutaş, U., Demir, G., Ziya, S., Bölme, S. ve Torlak, F. (2012). İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu. **SETA**, 1–200.

Uzunkaya, S. Ş., Dinçer, H. ve Yüksel, S. (2019). 1973 Petrol Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri. **Uluslararası Multidisipliner Bilimler Konferansı**, 49–51.

Wijeweera, A., Webb, M.J. (2011), Güney Asya'da Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme: Bir Panel Veri Analizi **Defence and Peace Economics**, 22(5), 545-554.

Yavuz, B. S. (2002). Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya Ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri, 101 158.

Yaycı, C. (2019). Irak'ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye'ye Etkileri. **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 15(30), 331–352.

Yayla, A. (2015). Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 45(1), 335–385.

Yeniçeri, Z. ve Dönmez, A. (2008). Terörizm ve Terörist Algısı: Silahı Kimin Tuttuğu Ne Kadar Etkili? **Türk Psikoloji Dergisi**, 23(62), 93–103.

Yildirim, J., Sezgin, S., Öcal, N. (2005), Ortadoğu Ülkelerinde Askeri Harcamalar Ve Ekonomik Büyüme: Dinamik Bir Panel Veri Analizi **Defence and Peace Economics**, 16(4), 283-295

Yildirim, J., Sezgin, S. (2003), Türkiye'de askeri harcamalar ve istihdam, **Defence and Peace Economics**, 14(2), 129-139.

Yılmaz, F. M. (2020). Arap Baharı'nın Türkiye ile Ortadoğu Devletleri Arasındaki Ekonomik İlişkilere Etkisi. **Ahi Evran Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(1), 10–36.

Yılmaz, H. İ. (2016). Ortadoğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD'nin Ortadoğu Politikasının Ekonomik Nedenleri. *TESAM Akademi Dergisi*, 3(1), 99–128.

Yılmaz, M. (2011). Yugoslavya'nın Dağılması ve Sırp Milliyetçiliği. *Yüksek Lisans Tezi Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Programı*, 1–238.

Yılmaz, M. E. (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(13), 27–42.

Yılmaz, S. ve Kalkan, D. K. (2017). Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 169–199.

Yücealtay, C. (2022). İran-İrak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 21–34.

Zeyrek, S. (2012). Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Birinci Doktora Tezi*, 1–509.

<https://www.britannica.com/History-Society>

AVİM, <https://avim.org.tr/Blog/BALKANLAR-CADI-KAZANI-YENI-ADANA-16-03-2021>

TURKAU, <https://turkau.com/kafkasya-nedir/>

World Bank

Bm Comtrade Veritabanı

Hazine ve Maliye Bakanlığı

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/03/20/gocmenlerin-turkiye->